

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 4, Temmuz /July 2020, ss. 303-320.

Geliş Tarihi–Received Date: 07.06.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 19.07.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

“TEGIN” UNVANLI BATI TÜRKİSTAN YÖNETİCİLERİ HANGİ SOYDAN İDİLER?

GAYBULLAH BABAYAR*

ÖZET

Çaç (Taşkent) teginleri (*c'cynk tk'yn*) sikkelerinde görülen biçimindeki damgaya dayanarak bu sülaleyi Köktürk Kağanlığı (552-744) ve özellikle de Aşina Hanedanı ile ilişkilendirebiliriz. Bilindiği gibi bu dönemde “tegin” terimi Köktürk Kağanlığı'nın unvanlar sistemine dâhildi ve onu kağanlığın yönetici hanedanı olan Aşina sülalesi temsilcileri kullanmaktaydılar. Çin yazılı kaynaklarına göre, Çaç bölgesi Batı Köktürk Kağanlığı (568-740) egemenliği altındayken *Tian-chih Te-le* (tegin) bölgenin yerel yöneticisini öldürerek buranın idarecisi olmuş ve Çaç hükümdarı sıfatıyla Çin'deki Sui sülalesine elçi göndermiştir.

İslam öncesi Orta Asya'daki yönetici hanedanların damgaları arasındaki benzerlikler onların menşesi itibarıyla aynı boydan veya akraba boylardan olduğunun tespit edilmesini sağlamaktadır. Nitekim 6. yüzyılın son çeyreği – 7. yüzyılın ilk çeyreğinde Çaç bölgesinde darp olunan Batı Köktürk Kağanlığı sikkelerinde biçimindeki damga ve *žpγw* (Jabgu) veya *twrk-x'γ'n* (Türk-Kağan) unvanları bulunmaktadır. 7. yüzyılda Fergana'da darp olunan sikkelerde de biçimindeki damga ve eski Türk yazısında k(a)n(i)m q(a)ğ(a)n “Hükümdarım Kağan” tabiri yer almaktadır. T'ang-shu yıllığına göre, *Bo-han-na* (Fergana) hükümdarı Batı Köktürklerden *Mo-he-du* (Bakhadur) Kağan tarafından öldürülünce bölgenin yönetimi Aşina sülalesinden olan bir idarecinin eline geçmiştir. Çaç ve Fergana sikkelerindeki damga benzerliği büyük ihtimalle her iki bölge yöneticisinin aynı soydan gelmesinden kaynaklanmaktadır.

Buna benzer bir durum Toharistan'la ilişkilidir ki, 7-8. yüzyıllarda darp olunan sikkelerden birinde biçimindeki damga görülmektedir. Çin kaynaklarına göre bu dönemde *Tu-ho-lo* (Toharistan)'da soyu Batı Köktürk Kağanlığı'na ulaşan ve “Yabgu” unvanına sahip bir yönetici sülale bulunmaktaydı.

Köktürk Kağanlığı'nın zaferlerinden sonra bölgede Türk asıllı sülalelerin ortaya çıkmasıyla Toharistan ve Kabul vadisinde Eftalitlerle (Ak-Hunlar) Sasaniler çatışmasının ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu durum Kabul'da Köktürk hâkimiyetinin sağlandığı Erken Orta Çağlara ait yazılı kaynaklarda tespit edilmektedir. Dünya tarihçiliğinde Tegin-Şahlar sülalesi (640-843) olarak adlandırılan bu hanedanın kurulduğu tarihin 661 yılına değil 640 yılına denk geldiği, etnik yönden de Aşina sülalesine mensup olduğu kabul edilmektedir.

Anahtar kelimeler: Köktürk Kağanlığı Aşina sülalesi, Çaç (Taşkent), Fergana, Toharistan, Kabul vadisi, sikkeler, damgalar, Tegin.

WHAT WAS THE ORIGIN OF WEST TURKESTAN RULERS WITH THE TITLE “TEGIN”?

ABSTRACT

The tamga on the coins of Chach (Tashkent)'s Tegins (*c'cynk tk'yn*), can be associated with the Turkic Qaghanate (552-744), in particular, with the Ashina dynasty. As is well known, in that period the title of *Tegin* was a part of the titular system of the Turkic Qaghanate and was used by the princess of the Ashina, the Qaghanate's ruling dynasty. The fact that Chinese writing sources of that period mention a ruler with the title of *Te-le* (Tegin), e.g. *Tien-chi* in Chach which was part of the Western Turkic Qaghanate (568-740), as well as that above-said ruler killed a local lord, siezed the latter's throne and later sent an embassy to the Sui dynasty of China.

The similarity between tamgas also indicates that among the pre-Islamic Central Asia ruling dynasties could originated from one tribe or kindred groups. So, in the late 6th – first quarter of the 7th centuries there

* Doç. Dr., Ali Şir Nevayi Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Taşkent/ÖZBEKİSTAN, E-posta: gaybullah@mail.ru

were coins in Chach with the tamga and a legend containing the Turkic Qaghanate-specific title as of *ꞗꞗꞗ* (Jabgu) or *twrk-x'γ'n* (Turk-Qaghan). In the 7th century in Ferghana some coins had the tamga and the ancient runic inscription k(a)n(i)m q(a)ğ(a)n “My ruler the Qaghan”. According to *T'ang-shu* in the 630s the ruler of an area named *Bo-khan-na* (Ferghana) was killed by *Mo-he-du* (Bakhadur) qaghan of the Western Turkic Qaghanate, after which the throne was captured by a prince from Ashina dynasty.

This means that the similarity between the tamgas on the coins of Chach and Ferghana was, probably, based on the domination of the same ruling dynasty in these regions.

A similar situation could be observed in Tokharistan, where the similar tamga could be found on one of the coin types in the 7th-8th centuries. According to Chinese sources, in that period *Tu-ho-lo* (Tokharistan) was ruled by a dynasty which had the title of “Yabgu” and originated from Western Turkic Qaghanate.

The establishment of the rule of Turkic dynasties after victory of the Turkic Qaghanate in collide the interests between the Ephtalites, the Sasanids on the Tokharistan and Kabul valley Turks in the early Middle ages on the based written facts. Clarification of some of the problematic issues in world history of the Tegin-Shahs dynasty (640-843), including the date of their establishment (not in 661, but in 640), ethnicity directly related to the Ashina dynasty.

Key words: Turkic Qaghanate, Ashina dynasty, Chach (Tashkent), Ferghana, Tokharistan, Kabul valley, coins, tamga sign, Tegin.

GİRİŞ

Yunan kaynaklarında *Transoksiana*, Pehlevi metinlerinde *Varārūd*, Arap kaynaklarında ise *Maverāünnehir* adlarıyla bilinen Batı Türkistan, şehircilik ve yerleşik kültür özellikleri ön planda bir bölge olarak Orta Asya'nın diğer yerlerinden daha ayrıcalıklıdır. Amuderya ve Sırderya gibi büyük nehirler arası ve ona bitişik arazilerden oluşan bu bölge İslam öncesi dönemlerde Çaç (Taşkent), Fergana, Otrar, Ustruşana, Soğd (Semerkant, Buhara, Keş, Nahşep vb), Harezmi ve Toharistan gibi birçok prensliklerden oluşmuş, kendi iç yönetiminde bağımsız olan bu prenslikler ilkin Eftalitler (Ak Hunlar; 420-565), sonradan da Köktürk Kağanlığı (552-744) yönetimi altında bulunmuştur.

Her iki saltanat döneminde de kendi siyasi varlığını koruyan bu prensliklerin yöneticilerinin *İhşid*, *Afşin*, *Hudat* vb. Doğu İran asıllı unvanlarla yönetimde bulunduğu¹ ancak Köktürk döneminde durumun değiştiği, bazı prensliklerin yöneticilerinin *yabgu*, *hatun*, *tegin*, *elteber*, *tudun*, *tutuk*, *çor*, *Tarhan* gibi eski Türk asıllı unvanları taşımaya başladığı görülür².

Bu unvanlar genel olarak Çin, Soğd, Baktri, Arap, Fars dilli kaynaklarda geçmekle³ birlikte Soğdca ve Baktrice yazılı birçok belge ve sikkelerde yer alarak Köktürk Kağanlığı'yla dolaylı veya dolaysız bir biçimde bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır⁴. Örneğin, 560'lı yılların ortalarında Çaç, Fergana, Ustruşane, Soğd,

Buhara, Harezmi, 580'li yıllarda ise Toharistan Köktürklerin egemenliği altına girmiş, başlangıçta kağanlık onların kendi hanedanlarının yönetimine karışmamış, yalnızca vergi almakla yetinmiştir. Ancak, Çin kaynaklarından anlaşıldığı üzere 580'li yılların başında Soğd ve Toharistan'a Köktürk Kağanlığı tarafından “Tegin” unvanlı birer temsilci yollanmıştır⁵. Benzer şekilde Batı Köktürk yöneticisi Tun Yabgu-Kağan (619-630) kendi egemenliği altındaki prensliklere *elteber* unvanını sunmakla birlikte, onları denetimde bulundurmamak için birer naip – *tudun* göndermesiyle⁶ birçok bölgenin yönetiminde *elteber*, *tudun* unvanları görülmeye başlanmıştır. Yani Batı Türkistan ve ona benzer şekilde Doğu Türkistan, Kuzey Hindistan ve Horasan'daki onlarca prenslikte Eski Türkçe unvanların görülmesi Köktürk Kağanlığı'nın buraların yönetimindeki uygulamalarıyla bağlantılı olduğunu göstermektedir⁷. Kağanlığın buralardaki bazı eski sülalelerin yerine kendi

¹ H. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, çev. M. Hakkı, İstanbul 1930, s. 4-9, C. E. Bosworth, G. Clauson, “Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia”, *JRAS*, 1965, No. 1/2, s. 6-7.

² J. K. Skaff, “*Western Turk Rule of Turkestan's Oases in the Sixth through Eighth Centuries*”, *TURKS*, Vol. 2, Ankara 2002, s. 364–372; S. Stark, “Nomaden und Seßhafte in Mittelasien und Zentralasien”, *Grenzüberschreitungen Formen des Kontakts zwischen Orient und Okzident im Altertum*, Stuttgart 2002, s. 363–404; G. Babayar, “Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi”, *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 110-117.

³ R. N. Frye, A. Sayılı, “Selçuklulardan Evvel Orta Şark'ta Türkler”, *Belleten*, Ankara 1946, C. 10, s. 97-131.

⁴ F. Grenet, E. de la Vaissière “The last days of Panjikent”, *Silk Road Art and Archaeology*, V. 8, Kamakura 2002, s. 155–196.

⁵ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 87.

⁶ N. Ya. Biçurin (İakinf), *Sobranie svedenij o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena*, V 3-h tomah, M.-L: İzd. AN SSSR 1950, Tom I, s. 283; E. Ekrem, “Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre Türkistan”, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s. 122.

⁷ J. Harmatta, B. A. Litvinsky, “Toharistan and Gandhara under Western Turk rule”, *HCCA*, Paris 1996, Vol. 3, s. 367–401; J. K. Skaff, “Western Turk Rule of Turkestan's Oases in the Sixth through Eighth Centuries”..., s. 364–372.

Aşına Hanedanı'ndan olan prensleri atadığı, bazı prensliklere de *tudun*, *Tutuk*, *Tarhan* vb. gibi hanedan üyesi olmayan ancak kağanlığa müttelik olan boylardan temsilci gönderdiği anlaşılmaktadır.

Adı geçen Eski Türkçe unvanların arasında *tegin* ilgi çekicidir. Köktürk döneminde sadece Aşına Hanedanı'na mensup olan şehzadelerin taşıdığı bu unvanın, aşağıda daha içerikli inceleneceği üzere Çaç, Fergana, Toharistan ve Kabulistan yöneticileri tarafından da kullanıldığı görülmüştür. Özellikle 7-8. yüzyıllarda Taşkent bölgesinde darp olunan bakır sikkelerde Soğd yazısıyla *c'cynk xwβw tk'yn* "Çaç hükümdarı tegin" tabirinin görülmesi, yine aynı yüzyıllarda yürürlükte olan Sasanî kökenli gümüş yapımı Toharistan sikkelerinin üzerinde *tk'yn* "Tegin" unvanının kontrmark (baskı) olarak yer alması, Kabulistan hükümdarlarının ise Baktrice, Eski Hintçe ve Pehlevice yazılı olmak üzere üç dilde kendi sikkelerinde bu unvanı bulundurması ile ilgili olarak çözümlenmeyi bekleyen pek çok sorun söz konusudur.

Durumu fark eden araştırmacıların soruya çeşitli yönlerden yaklaştığı görülmekte, bir grup bilim adamları adı geçen bölgelerde *tegin* unvanının görülmesini Köktürk Kağanlığı'nın faaliyetiyle açıklamakta, diğer bir grup ise konuya farklı yaklaşarak bu durumu "dönemin modası" olarak nitelendirmektedir⁸. Hatta birçok saha araştırmacısının bu dönemin tarihine ilişkin bilgiler sunarken "Tegin" unvanının bulunduğu dair hiçbir not düşmeden olayları aktarımı söz konusudur⁹. Nitekim Sovyetler döneminde Batı Türkistan'ın İslam öncesi çağı üzerine uzmanlaşan bilim adamlarının Taşkent veya Fergana bölgesi tarihini yazarken Köktürk döneminde bu bölgelerin hep İranî asıllı unvanlarla yönetildiğini yazdıklarını görmekteyiz.

Bazı istisnalar hariç olmak üzere dönemin yazılı kaynaklarında Batı Türkistan prensliklerinin "Tegin" unvanlı yöneticilerinin soyu ve etnik menşesine dair bilgilerin direkt olarak görülmemesi araştırmacıların bu konuda kesin görüşler bildirememesine yol açmaktadır.

Bu makalede yukarıda ifade edilen meselelerin nasıl bir temele dayandığı, "Tegin" unvanının Batı Türkistan ve civarındaki bölgelerde kullanılmasının ne gibi tarihî gerçeklerle ilişkili olduğu hususları birkaç alt başlık ile aktarılmaya çalışılmıştır.

I. Çaç (Taşkent) bölgesinde Teginler

Çince *Sui-shu* yıllığında belirtildiğine göre, 605 yılında Batı Köktürklerden Şegü Kağan (射匱可汗) *Shi-go* (Taşkent) ülkesinin yerli hükümdarı *Nie*'yi öldürtmüş, böylece *Tian-chih Tegin* (特勤旬職) isimli kişi bölgenin yönetimine atanmıştı. Adı geçen tegin 609 yılında Çaç ülkesinin yöneticisi sıfatıyla Çin'e elçi yollamıştı¹⁰. Aradan yaklaşık 150 sene geçtikten sonra, yani 750'li yılların başında *Shi-go Wang Tele* (Çaç hükümdarı tegin)'in Tang Çini'ne birkaç defa elçi yolladığı görülür. Bu bilgilerden 605-750 yılları arasında bölgede Çaç yöneticilerinin "tegin" unvanıyla yönetimde bulunduğu anlaşılmaktadır. Onların birer yönetici sülale olduğu ise miladi 7-8. yüzyıllarda Taşkent bölgesinde darp olunan bakır yapımı sikkelerde Soğd yazısıyla görülen *c'cynk xwβw tk'yn* "Çaç hükümdarı tegin" cümlesiyle tespit edilmektedir¹¹.

Peki, Çaç Teginleri sülalesinin kökeni veya etnik menşesine dair yazılı kaynaklar ne gibi bilgiler sunmaktadır? İlkın, Çin yıllıklarında Batı Köktürklerden Şegü Kağan (611-619)'ın Köktürk Kağanlığı'nın Batı kanadında önde gelen birisiyken Çaç bölgesine saldırması ve bölge yönetimine Tegin Tiançi'yı atmasının boşuna olmadığını düşündürmektedir. Onun Aşına soyundan olduğunu kanıtlayan delillerden biri budur. Bu tarihlerde Köktürk Kağanlığı hanedan üyelerinden olmayan birinin "Tegin" unvanını taşımış olması imkânsızdır. Diğer taraftan onun Şegü Kağan'ın yakın akrabası veya kardeşi olabileceği de düşünülebilir ki, Çaç bölgesinin yerel yönetimini yıkan Şegü'ün buranın yönetimine birisini tayin ederken kendisine yakın olmayan herhangi birisini seçmesi de hemen hemen imkânsızdı. Nitekim bu tarihlerde Batı Köktürk yönetimi de miras olarak İstemi Yabgu'nun değil, onun ağabeyi Bumin Kağan'ın soyundan gelenlerin elindeydi¹². Ancak Şegü'ün 605 yılında Çaç işlerine karıştığı yıllardan altı sene geçtikten sonra Tegin Tiançi Batı Köktürklerin baş yöneticisine dönüşmüştü. Demek ki adı geçen teginin, Çaç yönetimini elinde bulundurması İstemi'nin soyundan olanların faaliyetinin bir sonucu olarak algılanabilir.

Şegü Kağan'ın ölümünden sonra Batı Köktürk hükümdarı olan Tun Yabgu-Kağan (619-630) döneminde yönetim merkezinin Suyab şehri (Issıkgöl civarı)ndan batıya taşınarak Çaç bölgesinin kuzeydoğusundaki *Ch'ien ch'üen* (Bin-yul) mevkiinde kurulduğu Çin yıllıklarında kayıtlıdır. Onun yönetim yıllarında Çaç bölgesinden geçen Çinli rahip Hsüan-tsang (629-645) *Che-shih* (Çaç) ülkesi üzerine şöyle not düşmektedir:

⁸ Soren Stark, *Die Altürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien*, Wiesbaden 2008, s. 225.

⁹ A. Askarov, "Nekotorie voprosi istorii stanovleniya uzbekskoy gosudarstvennosti", *Obshestvennie nauki Uzbekistana*, Taşkent 1997, № 3-4, s. 65-76.

¹⁰ E. Ekrem, "Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre Türkistan" s.122.

¹¹ G. Babayarov, A. Kubatin, "K monetam Çaçskikh praviteley teginov", *O'zbekiston Moddiy Madaniyati Tarixi*, №35, Samarkand 2006, s. 194-198.

¹² T. Osawa, "Batı Köktürk Kağanlığı'ndaki Aşinaslı Bir Kağan'ın Şeceresine ait Bir Kaynak", *Türkler*, C: 2, Ankara 2002, s. 79-88.

“TEGİN” UNVANLI BATI TÜRKİSTAN YÖNETİCİLERİ HANGİ SOYDAN İDİLER?

“Onlarca şehir ve kent vardır ve hepsinin de ayrı yöneticisi vardır. Umumî bir hükümdar yoktur ve vassal olarak *Tu-jue* (Köktürk) idaresine bağlıdır”¹³.

Anlaşıldığı gibi bu tarihlerde Çaç bölgesi bir kaç şehir devletçğinden ibaretti ve genel bir yönetici bulunmamakla birlikte Köktürklerin, daha doğrusu Batı Köktürklerinin gücünü tanımaktaydılar. Nitekim Hindistan’a gitmek amacıyla izin almak için Köktürk kağanının yanına giden Çinli rahip Suyab şehri yakınında Batı Köktürk Yabgu-Kağanıyla görüşmüş ve onun izniyle yola koyularak ilkin Çaç bölgesinden geçmişti. O bu bölge hakkında “*Umumi bir hükümdar yoktur ve vassal olarak Tu-jue (Köktürk) idaresine bağlıdır*” şeklinde açıklama yaparken, herhangi bir teginin varlığından bahsetmemektedir. Ancak *Sui-shu* yıllığındaki kayıtlardan anlaşıldığı üzere onun buraya gelmesinden 20 sene önce 609 yılında tegin Tiançi “Çaç hükümdarı” sıfatıyla Çin’e elçi yollamış idi¹⁴. Hsüan-tsang buranın Köktürk idaresine bağlı olduğunu vurgularken onun Batı Köktürk Kağanlığı’nı mı, yoksa burada bulunan Batı Köktürk asıllı teginler sülalesini mi kastettiği net değildir. Bilindiği gibi Çinli rahip yolda karşılaştığı hükümdarlıklardan bahsederken daha çok bunlar hakkında genel bilgiler sunmakta ve yönetici hanedanın menşei meselesine fazla değinmemektedir.

Yazılı kaynaklarda fazla bilgi görülmemesine rağmen bazı bilgilerden yola çıkıldığında¹⁵, Çaç Teginleri’nin 750’li yıllara kadar bölgenin baş yönetici hanedanı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim *T’ang-shu* yıllığında 657 yılında Çinlilerin Batı Köktürk yöneticisi Aşına Helu (651-657)’yu ve onun oğlunu Çaç bölgesine kadar takip ettikleri ve onların burada *Shu-ju She* (Şad)’a sığındıkları kaydı geçer¹⁶ ki, daha da önemlisi, burada adı geçen kişinin “Şad” unvanını taşımasıdır. Çin kaynaklarında Köktürklerde “Tegin” unvanlı hanedan üyelerinin 10.000 askere sahip olarak birer bölge yönetimine tayin edilmesi neticesinde *She* (Şad) unvanı aldığı¹⁷ hakkındaki bilgileri göz önünde bulundursak, bu tarihlerde Çaç Teginleri’nin de bu unvanı taşımış olmaları muhtemeldir.

Diğer taraftan 750’li yıllarda Çin’e elçi gönderen Çaç yöneticilerinden *Shi-go wang Te-le* (石國王特勒)’den “Çaç devleti hükümdarı Tegin”, aynı tarihlerde elçi yollayan Çaç Tudunlarından ise *Shi-go Fu-wang* (石國副王)’dan “Çaç devleti hükümdar muavini” olarak bahsedilmesi¹⁸ Çaç Teginleri’nin uzun yıllar boyu kendi konumunu koruduğunu göstermektedir. Burada Çaç yönetimi örneğinde Teginlerin Tudunlardan mertebeye daha yüksek mevkide bulunduğu bir kere daha görülmekte ve bu da Köktürk yönetim sisteminin Çaç bölgesinde uygulandığını kanıtlamaktadır.

Yeri gelmişken burada konuyla bağlantılı bir mesele üzerine durmak isteriz. Çin yıllıklarında geçen bu kayıtları yakın yıllara kadar farklı yorumlayan bilim adamları olmuştur. Bunlardan bazıları tudunların Çaç bölgesinde baş sülale olduğunu vurgulamakta, bazı araştırmacılar da “Tudun” ve “Tegin” unvanlı yöneticileri hep aynı soydan gelen hükümdarlar olarak açıklamaktadırlar. Örneğin, Soğd yazıları uzmanı V.A. Livşits, A-14 numaralı Muğ Dağı Soğd belgesinde görülen *c’cynk xwβ* “Çaç hükümdarı” ve *c’cynk tdwn* “Çaç Tudun’u” tabirlerinden yola çıkarak birinci ibarenin Çaç’ın yerel yönetici hanedanının temsilcileri ile ilgili olduğu, ikinci ibarenin de “Çaç Tudunu”nun bölgedeki Çin veya Doğu Köktürklerin naibi ile ilgili olduğu yorumunu çıkarmıştır¹⁹. Aynı Soğdca belgeyi inceleyen Fransız bilim adamları F. Grenet ve E. de la Vaissiere ise belgede Çaç’la bağlantılı olarak üç yöneticiden söz edildiğini belirtmektedir. Bunlardan birincisinin *c’cynk xwβ* “Çaç hükümdarı” unvanıyla bölgenin baş yerel yöneticisi, ikincisinin Köktürk Kağanlığı’nın bölgedeki naibi, üçüncüsünün de Çin yıllıklarında “Çaç’ın ikinci mevkideki hükümdarı” (yani “Çaç hükümdarı müavini” – G.B.) olduğunu yazmışlardır²⁰. Aslında Çin yıllıklarında net olarak tegin – baş yönetici, Tudun ise ikinci mevkideki yönetici veya naip olarak geçmektedir. Buradaki yanlışlık yıllıklardaki bilgiyi tam olarak almamaktan ileri gelmektedir.

Çaç Teginleri’nin Aşına asıllı olduğunu kanıtlayan daha net deliller nüvizmatik malzemelerde görülmektedir. Taşkent bölgesinin eski şehir kalıntılarında yapılan arkeolojik kazılarda bulunan ancak yaklaşık yüzyıldan beri doğru düzgün okunmaması yüzünden hep “Soğdca yazılı sikkeler” veya “Soğdca yazılı Eski Türk sikkeleri” grubuna dâhil edilerek hangi sülaleye ait olduğu bir türlü belirtilemeyen yüzlerce sikke söz konusudur.

¹³ E. Ekrem, “Hsüan-Tsang Seyahetnamesi’ne göre Türkistan” ..., s.122.

¹⁴ N. Ya. Biçurin (İakinf), *Sobranie svedeniy o narodah, obitavshih v Sredney Azii v drevnie vremena*. V 3-h tomah. M.-L: İzd. AN SSSR 1950, Tom II, s. 273.

¹⁵ E. Chavannes, “Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux”, *Sbornik trudov Orxonskoy ekspeditsii*, Vıp. 6, ЦПБ. 1903, s. 142; E. Chavannes, “Notes additionelles sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux”, *T’oung Pao*, Leiden 1904, Serie II, Vol. II, s. 67, 69-70, 74, 92.

¹⁶ N. Ya. Biçurin (İakinf), *Sobranie svedeniy o narodah, obitavshih v Sredney Azii v drevnie vremena*. V 3-h tomah. M.-L: İzd. AN SSSR 1950, Tom I, s. 292; B. Ögel, “Über die alttürkische Schad (Sü-Baschi)-Wurde”, *CAJ* Wiesbaden 1963, Vol. VIII, No. 1, s. 42.

¹⁷ N. Ya. Biçurin (İakinf), *Sobranie svedeniy o narodah, obitavshih v Sredney Azii v drevnie vremena*. V 3-h tomah. M.-L: İzd. AN SSSR 1950, Tom I, s. 286; Liu Mau-Tsai, *Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri*, çev. E. Kayaoğlu, D. Banoğlu, İstanbul 2006, s. 203.

¹⁸ E. Chavannes, “Notes additionelles sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux” ... s. 67, 69-70, 74, 92.

¹⁹ Sogdiyskie dokumenti s gori Mug. Çtenie. Pervod. Kommentariy, Vıp. 2, *Yuridiçeskie dokumenti i pisma*. Çtenie, pervod i komment. V.A. Livşitsa, Vostoçnaya literatura, Moskva 1962, s. 82-83.

²⁰ F. Grenet, E. de la Vaissiere, “The last days of Panjikent” ..., s. 170.

Biz 2006 yılında bahsi geçen sikkelerde *ZNH pny tk'yn c'cynk xwβw* “Bu sikke Çaç hükümdarı tegin’indir” cümlesinin bulunduğunu belirtmiştik²¹. Buna benzer bir okuyuş aynı yıl içinde ünlü numizmat E.V. Rtveldze ve Soğd yazısı uzmanı N. Sims-Williams tarafından da bilim âlemine sunulmuş²² olup, sonuçta Çaç Teginleri’nin kendi sikkelerini bastırıldığı kanıtlanmıştır.

Sikkelerin ön yüzünde saçları omuzuna kadar uzayan, çekik gözlü, sakalsız, yuvarlak yüzü hükümdar tasviri, ters yüzünde ise biçimindeki damga ve onun etrafında “Çaç tegin’i” unvanının yer aldığı görülmektedir. Burada ilgi çeken husus, adı geçen sikkelerde yazı okunmadan önce de uzmanlarca sırf bulundurduğu tasvirden yola çıkılarak İslam öncesi eski Türk sikkeleri grubuna dâhil edilmesiydi²³. Sikkedeki yazının çözümüyle onların eski Türklerle ilişkili olduğu bir kere daha tespit edilmiş oldu. Bu tür sikkelerin Köktürk Kağanlığı’yla bağlantılı olduğu ilk defa tarafımızdan Çaç Teginleri ve Batı Köktürk Kağanlığı sikkelerindeki damgaların karşılaştırılması sonucunda daha çok netlik kazandı ve bu görüşümüz birçok uzmanlar tarafından destek buldu.

Nitekim 6. yüzyılın son çeyreği – 8. yüzyılın ilk yarısında kendi sikkelerini Çaç bölgesinde bastıran Batı Köktürklerin sikkelerinde de Çaç Teginleri’ninkine benzer damga bulunmaktadır: / (Çaç Teginleri) - (Batı Köktürk Yabguluk Dönemi)²⁴. Burada önemli olan husus Batı Köktürklerin Yabgu-Kağanlık (6. yüzyılın başı – 630’lu yıllar) ve Kağanlık (630-740) dönemi sikkelerinde görülen diğer damgalardan (,) biraz farklı olarak Çaç Teginleri sikkelerindeki damgaların Batı Köktürk Yabguluk dönemi (6. yüzyılın üçüncü çeyreği – 6. yüzyılın başı) damgalarına şekilce daha çok yakınlık taşımasıdır (krş. Levha I. 1-6). Bunun yanı sıra ilk dönem Batı Köktürk sikkeleriyle Çaç Teginleri sikkelerindeki hükümdar tasvirlerinde epey yakınlık göze çarpmaktadır krş. Levha I. 1-3, 5-6). Bütün bunlar Çaç Teginleri sikkelerinin bölgede Aşina asıllı teginler sülalesinin kendi yönetimine başladığı ilk yıllarda, yani 600’lü yılların başında sikke darbını gerçekleştirdiğini düşündürmektedir.

Çaç Teginleri’yle ilişkilendirilecek diğer sikke grupları da bulunmaktadır. Özellikle ön tarafında pars tasviri, arka tarafında ise damga ve onun etrafında *xwβw tk'yn* “Hükümdar tegin” tabirinin yer aldığı 7-8. yüzyıllara ait sikkeler de ilgi çekicidir²⁵. Daha da önemlisi bu tür sikkeler bugüne kadar bulunan İslam öncesi Çaç sikkelerinin hemen hemen yarısını oluşturmaktadır. “tegin” unvanının görüldüğü diğer Çaç sikkesi türü de Çin taklidi ortası dörtgen delikli etrafında *yncw 'yr tk'yn* “Yençü El-Tegin” yazısının bulunduğu biçimdir²⁶.

II. Fergana Bölgesinde Aşina Hanedanı

Çaç bölgesinin doğusunda, Batı Köktürk Kağanlığı’nın ise güneybatısında bulunan Fergana bölgesinin kağanlık döneminde Türk asıllı hanedan tarafından yönetildiğine dair bilgilerden yola çıkarak birçok bilim adamları buranın siyasi tarihi üzerine şu iki ana noktaya odaklanmışlardır:

1) Fergana’nın baş şehri olan Ahsikent’te oturarak bölgeyi yöneten Köktürlere bağlı ancak “İhsid” unvanını taşıyan yerel hanedan,

2) 7. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlayan ve Fergana’nın Kasan şehrinde oturarak bölgeyi yöneten Köktürk asıllı hanedan.

Köktürk asıllı hanedanın yönetime başladığı yılların kesin olmasa bile 630’lu yıllara denk geldiği hususu *T’ang-shu* yıllığında geçen “*Chen-kuan saltanat devrinin (627-649) ortasında hükümdarı C’ipi 契苾* Batı Köktürk Kağan *Mohedu (Bahadır) / Baga Çur tarafından öldürülmüştür. Aşena 阿瑟那 Ch’u-ni 鼠匿* şehrinin ele geçirmiştir. *Ch’u-ni 鼠匿 öldükten sonra oğlu E-po 遏波: Ch’i-pi’nin ağabeysinin oğlu A-liao-cheng’i Fergana hükümdarı yapmış ve onu Hu-men (Kuba) şehrinde otururken, kendisi K’e-sai (Kasan) şehrinde oturmuştur. Hisen-ch’ing saltanat devrinin (656-660) başında E-po T’ang sülalesine bir elçi ile haraç göndermiştir”²⁷ bilgisinden anlaşılmaktadır. Böylece bölgede Köktürk asıllı hanedanın ortaya çıktığı tarihin 630’lu yıllara denk geldiği varsayılabilir. Eğer adı geçen Batı Köktürk kağanı *Mohedu* (Bahadır) ile 630’lu yıllar*

²¹ G. Babayarov, A. Kubatin, “K monetam Çaçskikh Praviteley Teginov”, *O’zbekiston Moddiy Madaniyati Tarixi*, №35, Samarkand 2006, s. 194-198; Gaybullah Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu – The Catalogue of coins of Turkic Qaghanate*, Ankara 2007, s. 24, 86-93.

²² Edvard Rtveldze, *İstoriya i Numizmatika Çaça (vtoraya polovina III – seredina VIII v. n.e.)*, Taşkent 2006, s. 78-86.

²³ E.V. Rtveldze, “Numizmatičeskie Materiali k İstorii Rannesrednevekovogo Çaça”, *OHV*, 8, 1982, s. 33, 36-37.

²⁴ Gaybullah Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu ...*, s. 66-73, 86-93; G. Babayarov, A. Kubatin “Byzantine Impact on the Iconography of Western Turkic Coinage”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Volume 66 (1), Budapest 2013, s. 47-49.

²⁵ Gaybulla Babayarov, *Drevnetyurkskie moneti Çaçskogo oazisa (VI-VIII vv.)*, Taşkent 2007, s. 44; Gaybullah Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu ...*, s. 100-102.

²⁶ Gaybulla Babayarov, *Drevnetyurkskie Moneti Çaçskogo Oazisa (VI-VIII vv.) ...*, s. 43; Gaybullah Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu ...*, s. 100.

²⁷ N. Ya. Biçurin (İakinf), *Sobranie Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnii Vremena*. V 3-h tomah. M.-L: İzd. AN SSSR 1950, Tom II, s. 319; E. Ekrem, “Hsüan-Tsang Seyahetnamesi’ne göre Türkistan” ..., s.124.

civarında amcası Tun Yabgu-Kağan'ı öldüren *Mohedu* (Bahadır; 630-631)²⁸ aynı şahıs ise o zaman bu tarihlendirme netlik kazanacaktır.

Fergana bölgesinde 630'lu yıllardan 656 yılına kadar Batı Köktürklerin Aşına soyundan olan iki kişinin Fergana hükümdarı sıfatıyla art arda bölgeyi yönettiği anlaşılmaktadır. Bu sülalenin hâkimiyetinin 740'lı yıllara kadar sürdüğünü veya aksi olduğunu gösteren kesin kayıtlar olmamasına rağmen *T'ang-shu* yıllığında 720-740 yılları arasında *A-si-lan Ta-kan Ço* (*Arslan Tarhan-Çor) adındaki birisinin burayı yönettiği²⁹, Çinli rahip Huey-Çao (726) kayıtlarında Fergana bölgesinde iki yöneticinin olduğu, birinin Sırderya nehrinin kuzeyindeki şehirde oturan *Tu-jue* (Köktürk) asıllı yönetici, diğersinin de adı geçen nehrin güneyinde bulunan *Ta-shi* (Arap Halifeliği) metbusu olan yerel yönetici olduğundan bahsedilmektedir³⁰. Arapça kaynaklarda da Fergana'nın İslam öncesi hükümdarlarından birinin *Cur* adıyla kaydedilmesi³¹ ve onun Eski Türkçe “Çor” unvanıyla ilişkilendirilmesi³² burada adı geçen *Aşına Ch'u-ni* ve onun oğlu *E-po*'nun kurdukları Fergana Aşına Hanedanı yönetiminin yaklaşık 110-120 sene hüküm sürdüğünü göstermektedir.

Çaç Teginleri'nden farklı olarak Fergana Aşına Hanedanı'nın ne gibi unvanlara sahip oldukları kesin olarak bilinmemektedir. Çin ve Arap kaynaklarında birkaç Fergana yöneticisinin “Çor” unvanıyla görülmesi bu hanedan üyelerinin Köktürk Kağanlığı'na özgü “Çor” unvanını taşıdıkları şeklinde yorumlanabilir. Ancak bu bilgiler 8. yüzyılın ilk yarısına denk gelmektedir. Bu durumda 630-656 yılları arası veya ondan biraz sonra Fergana Aşına sülalesi temsilcilerinin böyle bir unvana sahip oldukları veya tersi olduğu kanıtlanamamaktadır. Üstelik bu dönemde darp olunan Fergana sikkelerinde buna benzer birer unvan görülmemektedir. Şimdiye kadar belirtilmiş Fergana sikkelerinde, birkaç sikkeler müstesna, hep *x'γ'n* “Kağan” unvanının yer aldığı anlaşılmakta ve uzmanlarca “Eski Türk sikkeleri” grubuna dâhil edilmektedir³³.

Aslında Fergana'daki Aşına Hanedanı temsilcileri de Çaç Teginleri gibi “Tegin” unvanını taşımış olmaları lazım gelirdi. Ancak buna işaret eden herhangi bir bilginin bulunmaması yüzünden araştırmacılar bu konuda net bir görüş ortaya atamamışlardır. Yakın yıllarda sürdürdüğümüz incelemeler sonucunda ise İslam öncesi dönemlerde de Fergana'nın Köktürk asıllı yöneticilerinin *çor* ve *tegin* unvanlarını kullandıklarını belirtilemesiyle sorun çözülmüş oldu. Nitekim 10. yüzyılda yaşayan Ebu Abdullah Muhammed el-Harezmi kendisinin *Mefatihü'l-Ulum* (“Bilimlerin Anahtarı”) adındaki eserinde “*İhşid – Fergana hükümdarlarının adı, hiyerarşi boyunca ondan sonrakiler Svar-Tegin (الصوارتگين) olarak adlandırılır*” diye yazmıştır³⁴. Burada “tegin” unvanının önünde gelen “Svar” teriminin Eski Türkçe “Çor” unvanına denk geldiği ve onun Arapça kaynaklarda “Cur”, “Sul” biçimlerinde de yazıldığı³⁵ göz önünde bulundurulursa mesele aydınlanacaktır. Böylece buradaki Aşına Hanedanı temsilcilerinin Köktürlere özgü yönetimde birkaç unvanı birlikte kullandıkları anlaşılacaktır. Zaten biraz yukarıda sözü edildiği gibi Fergana yöneticilerinin isminde Arslan Tarhan-Çor, Cur (Çor) örneğinde görüldüğü üzere bu unvanlardan bahsedilmişti.

Aslında Fergana yöneticilerinin “tegin” unvanını kullandıklarını diğer Arap kaynakları da göstermektedir. İbn Hallikan'ın *Vafayati'l-Ayan ve Enbau'l-Zaman* eserinde 9. yüzyılın ilk yarısında Samarra'daki kumandanlardan olup kökeni Mısır'daki İhşidler sülalesine dayanan Çuff (Çuk) İbn Yel-Tegin (El-Tegin) hakkında *aşluhu min awlād mulūk Farğāna* “aslen Fergana hükümdarları neslinden” şeklinde bahsedildiği³⁶ bilinmektedir.

Burada dikkati çeken husus, menşece Ferganalı olan Mısır İhşidler sülalesi (935-969) yöneticilerinin birçoğunda eski Türk isimlerine (aslında unvanlarına) denk gelinmesidir. İbn Hallikan'ın adı geçen eserinde onlardan birinin adı *Tuguç b. Çuk b. Yel-Tegin Ahşid b. Furan b. Furi b. Hağan el-Fergani*³⁷ şeklinde sunulmaktadır. Zamanında Z.V. Togan bu seçerdedeki isimlerde “El-Tegin”, “Kağan” gibi unvanları ve Tuguç,

²⁸ N. Ya. Biçurin (İakinf), *Sobranie Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*. V 3-h tomah. M.-L: İzd. AN SSSR 1950, Tom I, s. 284; E. Chavannes, Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux ..., s. 148.

²⁹ E. Chavannes, Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux ..., s. 148.

³⁰ A. N. Bernştam, “Tyurki i Srednyya Aziya v Opisaniı Hoy Çao (726)”, *VĐI*, Moskva 1952, No 1, s. 193.

³¹ “İstoriya” at-Tabari, *İzbrannie Otrivki* (Perevod s arabskogo V.İ. Belyayeva. Dopolneniya k perevodu O.G. Bolshakova i A.B. Khalidova), Taşkent 1987, s. 185.

³² Olga Smirnova, *Oçerki iz İstorii Sogda*, Moskva 1970, s. 256; G. Babayar, “Fergana bölgesinde bulunan Türk-Runik yazılı Köktürk Sikkeleri üzerine”, *Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler*, İstanbul 2008, s. 135-146; G. Boboyorov, “Garby Turk xoqonligining Aşına sulolasining Farğonadagi tarmoği tarixiga doir”, *O'zbekiston tarixi*, №3, 2019, s. 4-5.

³³ L. S. Baratova, “K İstoriçeskoj İnterpretatsii Titula “Kagan” Na Drevnyurykskikh Monetakh Sredney Azii Kontsa VII – Pervoy Polovini VIII Vv.”, *NSA*, Taşkent, Vip. III, s. 41-43; G. Babayar, “Fergana Bölgesinde Bulunan Türk-Runik Yazılı Köktürk Sikkeleri Üzerine” ..., s. 135-146.

³⁴ Bosworth, Clauson, age, s. 6-7; R. Bahadırov, “İstoriya Vostoka v “Klyuchakh nauk”, *Sharkshunasluk*, Taşkent 2019, s. 114.

³⁵ V. A. Livşits, “Praviteli Pança (Sogdiytsi i tyurki)”, *NAA*, Moskva 1979, No. 4, s. 66-67; İstoriya at-Tabari *İzbrannie otrivki* ..., s. 185; Olga Smirnova, *Oçerki iz istorii Sogda* ..., s. 256.

³⁶ Stark S. Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien... S. 223.

³⁷ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş* 3. Baskı, İstanbul 1981, s. 178-179; Ş. Kamoliddin, “Samanıd. İz İstorii Gosudarstvennosti Üzbekistana”, *LAP - LAMBERT Academic Publishing*, Saarbrücken 2012, s. 21.

Çuk, Boran, Böri gibi Eski Türkçe isimleri görekerek adı geöen sölaleyi Arap müelliflerinin hep Türk asıllı gösterdiklerine vurgu yapmıřtır³⁸.

Bunun yanı sıra 9. yüzyılda Bağdat'ta yaşamış Fergana hükümdarları neslinden *Hakan* (öl. 848) ve onun oğullarından biri *Tegin b. Hakan* adlarında da³⁹ bu unvanlara denk gelmektedir. Burada dikkati öeken diğeri bir husus, adı geöen Mısır İşşidlerinin soy kütüğünde "Tegin"le birlikte "Kağın" unvanının görölmesidir. Köktürk döneminde sadece Aşına hanedanı temsilcilerinin kullanma hakkı olduğu bu unvanın Mısır ve Orta Doğu'ya getirilen Türk asıllı askerler arasında Ferganalı kumandanların adı sıfatıyla görölmesi ilgi çekicidir. Bu da onların soyunun Fergana'da kendi hâkimiyetini kuran Köktürlere, daha doğrusu Batı Köktürlere ulaştığı görüşünü desteklemektedir. Nitekim yukarıda vurgulandığı gibi, Fergana yöneticilerinin 7-8. yüzyıllarda bastırdıkları sikkelerde hep x'ğ'n "Kağın" unvanı yer almaktadır⁴⁰.

Fergana Aşına sölalesinin kullandıkları diğeri bir unvan da "İşşid" olmalıdır. Doğu İrani asıllı bu unvan hâlâ net olmasa bile Köktürkler gelmeden önce bölgenin yerli sölalesinin temsilcileri tarafından kullanılmış, 630'lu yıllarda Batı Köktürk *Mohedu* (Bahadır) tarafından yerel yönetici *Ch'i-pi* öldürölünce de bölge yönetimine atanan *Aşına Ch'u-ni* ve onun oğlu *E-po* döneminde veya daha sonra onların torunları tarafından da kullanılmaya başlanmış olmalıdır. Yoksa Mısır İşşidlerinin soyca Türk olup, Mısır'a gelince bu unvanı hem hanedan adı (İşşidler), hem de isim olarak (Yel-Tegin Aşşid) olarak kullanmalarını başka türlü açıklamak zor görünmektedir. Ancak yukarıda görölüğü gibi, Ebu Abdullah Muhammed el-Harezmi'nin eserinde "*İşşid – Fergana hükümdarlarının adı, hiyararşı boyunca ondan sonrakiler Svar-Tegin (الصوارتكين) olarak adlandırılır*" kaydını düşmesi⁴¹ düşündürücüdür. Her hâlde bu hanedan temsilcileri Mısır'a geldikten sonra kendi vatanının hatırasına "İşşid" unvanını seçmiş olmalıdır veya buraya gelmeden önce Fergana bölgesindeyken yerli İşşidler ve Aşına soylularla sıhrı bir bağ kurmuş, böylece onların arasında akrabalık oluşturulmuş olmalıdır. Yine de bu sorun şimdilik öözölmemektedir.

Çaç Teginleri gibi Fergana Aşına sölalesinin menşecini açıklamada nümismatik malzemelerin ayrı bir yeri vardır. Bu bağlamda iki tür sikke incelenebilir:

1) Ön yüzünde uzun saölı, çekik gözlü, sakalsız, ince bıyıklı yuvarlak yüzlü hükümdar tasviri ile onun sol ve sağ tarafında Köktürk yazısında q(a)n(ı)m q(a)ğ(a)n "Hükümdarım Kağın" tabiri, arka tarafında da biçimindeki damga ve onu çevreleyen Soğdca yazı: ... [x] 'ğ'nc pny "... Kağın'ın sikkesi" tabirlerinin yer aldığı sikkeler (bkz. Levha I. 7-8);

2) Çin taklidi ortası dörtgen delikli sağ yanında Soğdca yazıda x'ğ'n "Kağın", sol yanında da / biçiminde damga, arka yüzünde ise *βry'n* "Fergana" tabirinin bulunduğu sikkeler (bkz. Levha I. 9).

Bu sikkelerin Köktürklerle bağlantılı olduğunu destekleyen birçok delil bulunmaktadır. İlkin Köktürk ve Soğd yazısının yer aldığı "Kağın" unvanlı sikkelerdeki hükümdar tasvirinin, Çaç bölgesinde darp olunan Soğdca yazılı "jabgu" ve "Türk-Kağın" unvanlı Batı Köktürk Kağınlığı sikkelerindeki tasvire çok yakın betimlenmiş olması, diğeri yandan da her iki bölge sikkelerinin - (bkz. Levha I) şeklinde aynı damgayı bulundurmasıdır⁴². Diğeri taraftan kökü bu damgalara ulaşın Fergana'nın "kağın" unvanının bulunduğu Çin taklidi sikkelerindeki damgaların / - / (bkz. Levha I. 5-6, 9) şekliyle Çaç Teginleri sikkelerindeki damgalarla yakınlık arz etmesidir. Bu gibi benzerlikler yaklaşık 150 sene zarfında Fergana'da darp olunan sikkelerin buradaki Batı Köktürk asıllı Fergana Aşına sölalesine ait olduğunu, bu hanedan üyelerinin de kendi soylarının dayandığı kağınlar adına sikke bastırdığını kanıtlamaktadır.

Burada sunulan sikkelerin arasında ilk sikkelerin, hem Batı Köktürklerin yabguluk dönemi sikkeleri olması, hem de Fergana Aşına Hanedanı'nın başlangıç safhasına denk gelen sikkelerin onlara ikonografi ve damga biçimiyle çok yakınlık arz etmesi ilgi çekicidir. İkinci dönem Fergana sikkelerindeki damgaların ise bu damgalardan daha ziyade Çaç Teginleri sikkelerindeki damgalarla örtüştüğü görölmektedir. Bilindiği gibi Fergana Aşına sölalesine ve Çaç Teginleri'ne ait sikkeler Batı Köktürklerin yabguluk dönemi sikkelerine nazaran epey fazla bir zaman diliminde darp olunmuştur. Bu ise damgalarda şekilce değişim olduğunun göstergesidir.

III. Toharistan Yabguları

³⁸ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş* ..., s. 178-179; C. E. Bosworth, "The Turks in the early İslam Lands up to the Mid-11th Century", *The Turks in the early İslam world* / edited by C.E. Bosworth. Ashgate Variorum, 2006, s. 11; C. E. Bosworth, G. Clauson, "Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia" ..., s. 6-7.

³⁹ ř. Kamoliddin, "Samanidi. İz istorii gosudarstvennosti Uzbekistana" ..., s. 21.

⁴⁰ L. S. Baratova, "K İstoričeskoj Interpretatsii Titula "Kagan" Na Drevnetyurkskikh Monetakh Sredney Azii Kontsa VII – Pervoy Polovini VIII Vv." ..., s. 41-43; G. Babayar, "Fergana Bölgesinde Bulunan Türk-Runik Yazılı Köktürk Sikkeleri Üzerine" ..., s. 135-146.

⁴¹ Bosworth C.E., Clauson G. Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia // JRAS, 1965. No. 1/2. – P. 6-7; Baxodirov R. Istorija Vostoka v «Kıjucax nauk» şarşunoslik. Toşkent, 2009. № 14. – S. 114.

⁴² Gaybullah Babayar, *Köktürk Kağınlığı Sikkeleri Katalogu* ..., s. 71, 151-152; G. Babayar, "Batı Köktürk Kağınlığı Sikkelerinde Görölün "Türk-Kağın" Tabiri Üzerine", *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildirileri Kitabı*, Cilt IV, İstanbul 2014, s. 75-93.

İslam öncesi dönemlerde Toharistan olarak bilinen ve bugünlerde Güney Özbekistan, Güney Tacikistan ve Kuzey Afganistan topraklarını içeren tarihî bölge Çaç ve Fergana’dan farklı olarak 560’lı yıllarda değil, 580’li yıllarda Köktürk Kağanlığı egemenliğine alınmıştı. Aynı yıllarda buranın denetimine “Tegin” unvanlı bir hanedan üyesi yollanmış, 620’li yıllarda ise burada Tardu-Şad adındaki Batı Köktürk temsilcisi kendisini “Tohar Yabgusu” olarak adlandırmaya başlamıştı. Çinli rahip Hsüan-tsang (629-645) Toharistan’a geldiğinde onunla görüşmüştür. Onun seyahat kayıtlarının Eski Türkçe (Uygurca yazılı) tercümesinde Hsüan-tsang’a Tardu Şad kendini “*toxri yavğu ... m(ä)n tip at öz-in /ay/itu (?) söz-lädi*” (“Tohar Yabgusu’yum diye kendi kendisini yücelterek bahsetti”) şeklinde tanıttığı vurgulanıyor⁴³. O hâlde 7. yüzyıldan itibaren 8. yüzyılın ortalarına kadar Toharistan hükümdarları bölgede hep *Yabgu* unvanıyla faaliyette bulunmuşlardır. Nitekim bu tarihlerden 750’li yıllara kadar bölgenin baş hükümdarı olarak bilinen yöneticilerin “Yabgu” unvanını taşıdıkları görülür. Örneğin, sonradan “Yabgu” unvanını alan Tardu-Şad (*Ta-t’ou-che*, Tun Yabgu’nun oğlu; 618-630), onun oğlu Tegin-Şad (630-645), İşbara Yabgu (*Sha-po-lo She-hou*, Tardu-Şad’ın oğlu; 645-650), Aşina *Ou-che-po* (653-660), Kün İşbara Yabgu (*gwn špr’ yyp*; 7. yy.ın son çeyreği), *Na-tou-ni-li* (700-720), Kutluğ Ton Tardu (*Ku-tu-lu Toen Ta-tou*; 720-730), Suleyman? Kara (*Chi-li-mang-kia-lo*; 750’lu yıllar) gibi Batı Köktürk asıllı yöneticilerin bölgeyi yönettikleri bilinmektedir⁴⁴.

Yaklaşık 130 sene zarfında Toharistan’ı yöneten ve Toharistan Yabguları sülalesi olarak bilinen bu hanedan üyelerinin yukarıda sunulan bilgilerden anlaşıldığı üzere “Yabgu” ve “Şad” unvanlarını taşıdıkları görülür. Bu hanedanın Batı Köktürk asıllı olduğu onların isimlerine bazen Aşina soy isminin takılmasından anlaşılmaktadır. Bu başlangıçta “Tegin” unvanını kullandıkları 580’li yıllarda buranın yönetimine gönderilen temsilci örneğinde görüldüğü gibi, 630-645 yıllarında Toharistan hükümdarı olan tegin-şad ve 710’lu yıllarda Çin’e elçi olarak giden Aşina tegin-Buğra⁴⁵ isimlerinden de anlaşılmaktadır.

Bu bilgilerden yola çıkılırsa Toharistan’da da Çaç ve Fergana yönetiminde olduğu gibi kuruluşundan itibaren son dönemine kadar “Tegin” unvanı kullanılmış ancak burada bu unvan sülalenin baş unvanı değil, daha çok şehzadelerin taşıdıkları unvan niteliğinde olmuştur. Bu yönden Toharistan Yabguluğu’ndaki durum Köktürk Kağanlığı’nın merkezî yönetimine uygunluk sağlamaktadır. Nitekim merkez – Batı Köktürk Kağanlığı’ndan epey uzakta yer almasına rağmen Toharistan Yabguluğu’nun uzun yıllar zarfında Köktürk Kağanlığı’nın yönetim tarzına uygun yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Burada da kağanlığın merkezî yönetimindeki gibi *yabgu – şad – tegin* unvan sıralaması, daha aşağı rütbelerde ise *Elteber – Tudun – Tarhan* sıralaması görülmektedir.

Bu bilgiler 7-8. yüzyıllarda Toharistan’da Köktürlere özgü yönetim sisteminin yürürlükte olduğunu kanıtlamaktadır. Öncelikle buranın baş yöneticisinin “Yabgu” unvanına sahip olduğu, ondan sonra “Şad”, sonra da “Tegin” olmak üzere bir idari sıralama olduğu, daha alt yönetimlerde de “Elteber”, “Tudun”, “Tarhan” vb. unvanlı yöneticilerin bulunduğu tespit edilmiştir. Özellikle, Ebu Cafer at-Taberi’nin eserinde yer alan bilgiler eski Türk hiyerarşisinin burada da yürürlükte olduğunu kanıtlamaktadır. Onun kaydettiğine göre, Hicri 91 (Miladi 709) yılında Arap kumandanı Kuteybe bin Müslim, Toharistan’a yürüdüğünde, Aşağı Toharistan hükümdarı aş-Şazz (Şad), Bagdis hükümdarı Nizek Tarhan ve Huttal hükümdarı as-Sabal (İşbara), Toharistan Yabgusu’nun da tutsak olduğunu görünce, Kuteybe ile onların aralarında şöyle bir konuşma geçmiştir:

“aş-Şazz Kuteybe’ye, “*Cabgu bana düşman olsa da, yaşça benden büyük, o melik ve ben onun kölesi gibiyim, onun yanına gitmeye izin ver*” dedi. O (Kuteybe) izin verdi ve aş-Şazz, Cabgu’nun yanına gelerek elini öptü ve yere kadar eğildi... Sonra o (aş-Şazz), as-Sabal için de izin istedi. Kuteybe’nin izniyle o (as-Sabal) onun (Cabgu’nun) önüne geldi ve elini öptü. Sonra Nizek Tarhan, Kuteybe’ye “aş-Şazz’ın önüne gitmeme izin ver, çünkü ben onun kölesiyim” dedi. O (Kuteybe) izin verdi ve Nizek, aş-Şazz’ın yanına gelerek onun elini öptü”⁴⁶.

Toharistan Yabguları tarafından darp olunan sikke çeşitlerinin Sasanîler İran’ına ait olup sonradan Toharistan yöneticileri tarafından üzerine kontrmark (baskı) yapılan sikkelerde “tegin” unvanının görüldüğü bilinmektedir. Aslında 7-8. yüzyıllar arasında burada Sasanlı sikkeleri üzerine baskı (kontrmark) yapılan sikkelerin büyük çoğunluğunda Soğd yazısıyla *x’γ’n* “Kağan”, bir kısmında da aynı yazıda *tk’yn / tkyn* “tegin”, *trx’n* “Tarhan” gibi Köktürlere özgü unvanların yer aldığı⁴⁷, diğer bir grup sikkelerde ise unvan değil, Kağanlığa özgü damgalar bulunduğuna anlaşılmaktadır. Toharistan Yabgularının merkezi Belh’te bulunduğu

⁴³ Lilya Tuguşeva, *Uygurskaya Versiya Biografii Syuan-Tszana*, Moskva, Nauka 1991, s. 68, 202; L. Tuguşeva, “Türkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler”, *Türkler*, Ankara 2002, C. 2, s. 152–156.

⁴⁴ E. Chavannes, *Documents sur les Tou-küe (Turks) occidentaux ...*, s. 155-158; J. Harmatta /, B. A. Litvinsky “Toharistan and Gandhara under Western Turk rule” ..., s. 371-373; E. Ekrem, “Hsüan-Tsang Seyahetnamesi’ne göre Türkistan” ..., s.138-139.

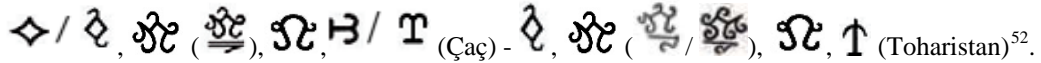
⁴⁵ N. Ya. Biçurin (İakinf), *Sobranie Svedeniy O Narodah, Obitavših V Sredney Azii V Drevnie Vremena*, V 3-h tomah. M.-L: İzd. AN SSSR 1950, Tom II, s. 321; E. Chavannes, “Documents sur les Tou-küe (Turks) occidentaux” ..., s. 287, 291.

⁴⁶ “İstoriya” at-Tabari, *İzbranne otrivki ...*, s. 129 (1224-1225); A. M. Belinitskiy, *İstoriko-geograficeskiy oçerk Khuttalya s drevneyshikh vremen do X v. n.e.*, *MLA*, №15, Moskva, No.15, s. 113.

⁴⁷ L. S. Baratova, V. A. Livşits, “O Sogdiyskikh Nadchekanakh Na Sasanidskikh Monetakh İ Podrajaniyakh İkh”, *Kul’turnoe nasledie Sredney Azii*, Taşkent 2002, s. 21-26; G. Babayar, “Toharistan Bölgesinin Soğdça Yazılı Eski Türk Sikkeleri” ..., s. 86-101.

sıralarda ise onlar tarafından Pehlevi yazısında *ybgw bhk'n* “Belh Yabgusu” cümleleriyle sikkeler darp olunmuştur⁴⁸. Gerçi bu sikkeleri ilk olarak inceleyen R. Göbl onların Köktürklerle ilgili olduğunu göz ardı etmişse de çoğunlukla araştırmacılar haklı olarak onları Köktürk asıllı Toharistan Yabgularına atfetmişlerdir⁴⁹. Toharistan sikkeleri arasında Sasanîler İran’ına ait gümüş sikkeleri inceleyen ünlü Sogdolog V.A. Livşits ve daha sonra eski Türk sikkeleri uzmanı L.S. Baratova bazı sikkelerde görülen *γ’γ’n* «Kağan» ve *tk’yn / tkyn* “tegin” unvanları üzerinde çalışmışlardır⁵⁰. Bizim A. Kubatin’le yaptığımız çalışmalarda ise bilim adamlarının *tšβ’n* okudukları ve bu kelimeyi Doğu İranî topluluklarda birer ilah adı olarak bilinen Tiş’le eşleştirmeleri eleştirilmiş, aslında bu kelimenin Eski Türkçe “Tarhan” unvanının *trx’n* biçiminde Soğdca yazım tarzı olduğu kanıtlanmıştır⁵¹, bu bulgumuz ünlü Sogdolog N. Sims-Williams tarafından desteklenmiştir.

Soğdca yazılı Toharistan sikkelerinin üzerindeki damgalara gelince; onların büyük bir kısmı eski Türk damgalarıyla benzerlik arz ettiği dikkat çekmektedir. Özellikle Batı Köktürk Kağanlığı’nın *x’γ’n* “Kağan”, *tw’n cpγw x’γ’n* “Tun Cabgu-Kağan”, *zγγw* “Yabgu” ve *cpγw x’γ’n* “Cabgu-Kağan”, *trōw x’γ’n* “Tardu Kağan” unvanlarıyla Çaç bölgesinde bastırıldığı sikkelerde üzerinde aşağıda örneği verildiği gibi yer alan damgaların Toharistan sikkelerindeki damgalarla yakın benzerlik taşıdığı görülmektedir (*bkz.* Levha I. 1-6, 16-18):

Bununla birlikte, Köktürk asıllı Çaç Teginleri (605-750) hanedanına ait *tk’yn / tkyn* “tegin” unvanlı sikkelerdeki damgayla birer tasvirin bulunmadığı Toharistan (Vahş bölgesi) sikkelerinde yer alan *ᠰ* biçimindeki damgalar çok yakınlık taşımaktadır⁵². Nitekim İslam öncesi dönemlerde Batı Köktürklerin diğer bir dalı olan Fergana Aşına Hanedanı’na ait Köktürk ve Soğdca yazılı “Kağan” unvanlı sikkelerdeki *ᠰ* biçimindeki damga da Toharistan’ın *prn* “Farn/Kut” veya *x’γ’n* “Kağan” unvanlı sikkelerindeki damgayla yakın benzerlik arz etmektedir: *ᠰ* - *ᠰ*; *ᠰ* - *ᠰ* (*bkz.* Levha I. 4, 16-18).

Burada dikkati çeken husus, bu tür damgayla bastırılan sikkelerin Batı Köktürk Kağanlığı’nın Çaç bölgesinde darp ettirdiği *tw’n cpγw x’γ’n* “Tun Cabgu-Kağan”, *γrpy ’šp’ra sy[r] cpγw x’γ’n* “Elbi İşbara Sır Cabgu-Kağan” ve *cpγw x’γ’n* “Cabgu-Kağan” unvanlı *Yabgu-Kağanlık* dönemi (6. yüzyılın başı – 630’lu yıllar) sikkelerindeki damgayla çok yakınlık arz etmesidir (*bkz.* Levha I. 4, 16-18).

Yazılı kaynaklar ve nümismatik bilgilerden anlaşıldığı üzere 7.-8. yüzyıllarda Toharistan’ı yöneten Köktürk Kağanlığı temsilcilerinin soyca Aşına asıllı oldukları ve kökenlerinin 619-630 yılları arasında Batı Köktürk hükümdarı olan Tun Yabgu-Kağan’a ulaştığı anlaşılmaktadır. Aslında Çaç Teginleri gibi “tegin” unvanıyla bölgeyi yönetmesi gereken bu sülalenin hangi gelişmelerden dolayı Kağanlığın merkezî yönetimindekilerin kullandığı “Yabgu” unvanını aldıkları anlaşılmıyor. Bu bir ayrılıkçı hareketin sonucu muydu, yoksa bölge yönetimindeki geleneksel yapıya gösterilen bir özen miydi, şimdilik bilinmiyor. Köktürklerden önce burada Eftalitler (Ak-Hunlar) hâkimiyeti bulunduğu sıralarda “Yabgu” unvanının kullanıldığı Baktrice yazılı belgeden anlaşılmakta⁵⁴, onlardan da epey önce milat başlarında Kuşan saltanatı döneminde bu unvanın baş unvan sıfatıyla kullanılıp sonradan yerini İranîce “Şah”a bıraktığı bilinmektedir.

Nitekim yukarıda da sunulduğu gibi, 630’lu yılların başında Toharistan’a gelen Hsüan-tsang’ın belirttiği üzere (Tun) Yangu-Kağan’ın oğlu olan Tardu Şad’ın kendisini “*toxri yavγu ... m(ä)n tip ät öz-in /ay/itu (?) söz-lädi*” (“Tohar Yabgusu’yum diye kendi kendisini yücelterek bahsetti”) diyerek tanıttığını vurgulaması⁵⁵ aslında onun “Şad” veya “Tegin” unvanını taşıması gerekirken kendisini “Tohar Yabgu’su” olarak görmeye çalıştığını mı ima etmektedir? Çünkü bu tarihlerde merkezi Suyab şehrinde (Yedisu) veya Çaç yakınlarında bulunan Batı Köktürk yöneticileri İstemi Yabgu’dan miras aldıkları “Yabgu” unvanını kullanmaktaydılar. Burada sanki Eski Türk devlet geleneklerine özgü bir durum – meşruiyet (ligitimacy) söz konusudur. Yani tam bu tarihlerde Tun Yabgu-Kağan’ın Batı Köktürklerinin gücünü arttırdığı, artık eskisi gibi “Yabgu” unvanının değil, “Yabgu-

⁴⁸ Robert Göbl, *Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien*, Band I, Wiesbaden 1967, s. 182-183.

⁴⁹ E. Esin, “Butan-I Halaç (M. VIII. – X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)”, *Türkiyat Mecmuası*, C. XVII, İstanbul 1972, s. 348-350, n. 140; J. Harmatta, B.A. Litvinsky, “Toharistan and Gandhara under Western Turk Rule” ..., s. 367-401.

⁵⁰ S. G. Kljaštornyj, V. A. Livşic “The Sogdian Inscription of Bugut reviced”, *AOASH*, Budapest, 1972, Tom. XXVI (1), s. 81-82; L. S. Baratova, V. A. Livşits, “O Sogdijskikh Nadčekanakh Na Sasanidskikh Monetakh İ Podrajaniyakh İkh” ..., s. 21-26.

⁵¹ G. Babayar, “Toharistan Bölgesinin Soğdca Yazılı Eski Türk Sikkeleri” ..., s. 86-101.

⁵² G. Babayarov, “On the Relations between the Rulers of Chach and Tokharistan in the Pre-Islamic Period”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Tom 23 (2017), Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 2017, s. 5-20.

⁵³ G. Boboyorov, “Qadimgi turkcha unvonli To’xoriston tangalari”, *O’zbekiston: til va madaniyat / Uzbekistan: Language & Culture*, Toşkent 2019, Volume 2, s. 72-98.

⁵⁴ N. Sims-Williams, “Turks and other peoples in the Bactrian documents”, *Ötügen’den İstanbul’a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) – From Ötügen to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720-2010)*, 3-5 Aralık, İstanbul / 3th – 5th December 2010, İstanbul 2011, s. 17-18.

⁵⁵ Lilya Tuguşeva, *Uygurskaya versiya biografii Syuan-Tszana* ..., s. 68, 202; L. Tuguşeva, “Türkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler” ..., s. 152–156.

Kağan” unvanının kullanılmaya başladığı bir dönemdi⁵⁶. Onun oğlu Tardu-Şad, babası “Yabgu-Kağan” unvanını taşıırken “Yabgu” unvanını kullanması bu gibi gelişmelerin bir sonucu gibi gelmektedir. Bizim diğer çalışmalarımızda da vurguladığımız gibi Ötüken’de bir Doğu Köktürk veya merkezî Köktürk hâkimiyeti varken ve onların baş yöneticileri “Kağan” unvanını kullanırken eski Türk devlet geleneğinin bir gereği olarak Batı Köktürk yöneticileri “kağan” değil, “yabgu” ve “Yabgu-Kağan” unvanı taşımaya hak kazanıyorlardı ki, bu görüşümüz Ermeni, Yunan ve Çin kaynaklarındaki bazı bilgilerden yola çıkılarak tespit edilebildiği⁵⁷ gibi nümismatik bilgiler de bu yöndedir.

Nitekim 6. yüzyılın üçüncü çeyreği – 7. yüzyılın başında darp olunan Batı Köktürk sikkelerinde bazı istisnalar hariç hep *зрγω* “Yabgu” unvanının bulunduğu, 7. yüzyılın ilk çeyreğinde ise bu unvanın yerini *срγω x’γ’n* “Cabgu-Kağan”ın aldığı, 630’lu yıllara gelindiğinde Doğu Köktürk Kağanlığı’na Çinliler tarafından son verilince de bu tür sikkelerde artık *x’γ’n* “Kağan” unvanının görülmeye başlandığı anlaşılmaktadır⁵⁸. Yani burada Eski Türklere özgü bir meşruiyet söz konusudur. Batı Köktürk yöneticileri ortada bir meşru kağanlık varken kendilerini “Kağan” olarak görmelerine meşruiyet yol vermemekteydi. Hele, böyle bir yaklaşımın dönemin sikke darbına yansması imkânsızdı ki, arada Batı Köktürk yöneticisi Tardu’nun kendisini “Kağan” ilan etmesi ne gibi kargaşalıklara yol açmıştı. Kısa bir dönem süren bu durum onun kendi sikkelerini de *trδw x’γ’n* “Tardu Kağan” adıyla bastırıldığında da göze çarpmaktadır⁵⁹.

IV. Kabul Tegin-Şahları

Toharistan bölgesine güneydoğudan komşu olan Kabul veya o dönemin adlandırılmasıyla Kabulistan olan tarihî bölge Kabul tegin-Şahları (640-843) döneminde bugünkü Afganistan’ın doğu ve güney bölgeleri hem de tarihi Gandhara (Pencab) ve Keşmir’i içermekteydi. Menşei ve yönetim yılları üzerine birçok görüşler ortaya atılan ancak Köktürk asıllı oldukları pek çok bilim adamı tarafından kabul edilen⁶⁰ tegin-Şahlar sülalesinin Baktrice, Pehlevice ve Hintçe olmak üzere üç dilde yazılı sikke darp ettikleri ve onlara hep “Tegin” unvanını yansıttıkları bilinmektedir. 7-9. yüzyıllara ait çeşitli dillerdeki yazılı kaynaklarda bu sülalenin adı *T’e-chin* veya *T’e-chin Shai* (Çin), *Kabul-Şah*, *Kabulan-Şah*, *Şahi* ve *Türk-Şahi* (Arap, Fars) olarak geçer ve onlar Kapisa, Gandhara, Peşaver, Undhabandapur, Udyana (Svat), Lampaka (Lagman) ve Zabulistan bölgelerinde yer almakta idiler.

Rahip Hsüan-tsang 640’lı yılların ortalarında kendi memleketine dönmek için Toharistan hükümdarı huzuruna yol alırken yolda *Fu-li-shih-sa-t’ang-na* (Kabulistan) bölgesinden geçer ve bu bölge ile ilgili şu kayıtları düşer:

“*Fu-li-shih-sa-t’ang-na* memleketinin çevresi doğu-batı yönü olarak iki bin Li genişliğindedir. Başkentinin adı *Hu-pi-na*’dır... Hükümdarı *Tu-jüe* (Köktürk) soyundandır”⁶¹.

Kabul Tegin-Şahları’nın menşei belirlenmede Peşaver ahalisi arasında korunan ve Ebu Reyhan el-Biruni’nin *Hindistan* (10. yüzyıl) eserinde sunulan Barha-Tegin hakkındaki şu rivayet çok önemlidir:

“Hintlilerin Kabul’de Türklere bir padişahı bulunmuştur; aslında onları Tibetlilerden sayarlar. Onlardan ilk olarak buraya gelen insan Barha-Tegin (برختکین) idi. O, kimsenin giremediği bir mağaraya yan yatarak sürtünerek girmiştir... Barha-Tegin mağaraya girdikten birkaç gün geçtikten sonra insanlar toplandıkları bir vakitte sanki anadan yeni doğmuş gibi mağaradan birisi çıkar gelir ve onu herkes görür. O, Türklere benzeyerek üzerinde kaftan, başında kalpak, ayağına da çizme giymiş ve silahla kuşanmıştı... Sonradan o, oradaki yerleri kendine bağlayarak kendisini Kabul şahi olarak adlandırdı. Padişahlık epey zamana kadar, altmış yıllar zarfında onun nesilleri elinde bulunmuştur ... Padişahların en sonuncusu Laga-Turman olup ... hâkimiyet sonradan Brahmanların eline geçmiştir”⁶².

Burada efsanedeki iki husus önem taşımaktadır: 1. Barha-Tegin adı, 2. Onun Türk kıyafetinde mağaradan çıkarak hükümdara dönüşmesi.

Barha-Tegin adını Z. V. Togan Böri-Tegin olarak algılamış⁶³, diğer birçok bilim adamı da onun bu görüşüne katılmışlardır⁶⁴. S. G. Klyastorniy ise bu adı “tüylü köpek” anlamındaki Eski Türkçe *baraq/haraq*

⁵⁶ G. Babayarov, “Ashina and Ashida Dynasties as Royal Tamgas of the Turkic Kaghannate”, *Seminar and Exhibition. Seals, symbols and tamghas*, Edited by Joam Evans Pim, Sergey A. Yatsenko, Oliver T. Perrin. London; Dover, Dankling Books 2010, s. 393-402.

⁵⁷ A. Bombaci, “Qui Etait Jébu Hak’an?”, *Turcica*, Paris 1970, T. 2, s. 7-24.

⁵⁸ G. Babayarov, A. Kubatin, “Byzantine impact on the iconography of Western Turkic coinage” ..., s. 47-49.

⁵⁹ G. Babayarov, “Coins of Western Turkic Qaghanate with a title “Tardu-Qaghan”, *Turkic Studies Journal*, Astana, 2019, s. 12-24.

⁶⁰ M. Inaba, “The Identity of the Turkish Rulers to the South of Hindukush from the 7th to the 9th Centuries A. D.”, *Zinbun*. Tokyo 2005, No. 38, s. 1-19.

⁶¹ E. Ekrem, Hsüan-Tsang Seyahetnamesi’ne Göre Türkistan ..., s. 180.

⁶² Abu Rayhon Beruniy, *Hindiston*, Tanlangan Asarlar, C. 2, Fan, Taşkent, 1985, s. 311-312; Ahmad Dani, *Alberuni’s Indica*, Islamabad University of Islamabad Press, Islamabad 1973, s. 38.

⁶³ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş* ..., s. 433

sözüyle ilişkilendirerek, “böri/köpek” motiflerinin Türk ve Moğol boylarının geneolojik hikâyelerinde çok görüldüğüne dikkat çekmiştir. Ona göre bu durum eski Türk onomastiğinde ataların adı tabu olduğu için “böri” yerine eşanlamlı “Baraq” (tüylü köpek) kelimesi tercih edilmiştir⁶⁵. Barha-Tegin hikâyesinde onun Türkler kıyafetinde mağaradan çıkıp gelmesini Köktürklerin türeyiş efsanesiyle bağlantılı olduğuna vurgu yapan Klyashtorniy, bu durumu Kabul Tegin-Şahları’nın kökeninin Aşina Hanedanı’na bağlanmasıyla açıklamaktadır. Nitekim Tegin-Şahlar’ın bastırıldığı sikkelerin birkaç çeşidinde sikke üzerinde kontrmark (baskı) olarak kurt başı tasvirinin yer alması da bu görüşü desteklemektedir (*bkz.* Levha II).

Bu gibi bilgilere bakılırsa Kabul Tegin-Şahlarının Türk asıllı olduğu yeterince kanıt bulunmuş olur. Ancak onların soyunun kime dayandığı üzerine araştırmacılar kesin kararlara varmamıştır. Oysa yukarıda gördüğümüz Hsüan-tsang’ın bilgilerinden onların kökeni Tun Yabgu-Kağan’a ulaştığı anlaşılacaktır. Bilindiği gibi Çinli rahibin Kabul ve civarı bölgelere ulaştığı tarihlerde Batı Köktürk güçleri Kuzey Hindistan’a ulaşmış, çevredeki bölgeleri ele geçirmek için taarruzda bulunmaktaydılar. On beş yıl sonra adı geçen rahip kendi memleketine dönerken Kabulistan’ın *Tu-jüe* (Köktürk) yöneticilerinden bahsetmektedir. Hsüan-tsang’dan yaklaşık yüz yıl sonra buralara gelen Çinli seyyah Hui-ch’ao (726) Kabul ve civarında Köktürk asıllı yöneticilerin bulunduğunu şöyle dile getirmiştir:

“*Tu-jue* (Köktürk) hükümdarının babası kendi boyu, askerleri ve sürü hayvanlarıyla *Ki-pin* (Kapisa) hükümdarına boyun eğdi, sonradan da *Tu-jue* (Köktürk)lerin askeri gücü yükselince o *Ki-pin* hükümdarını öldürdü ve ülkenin tek yöneticisine dönüştü”⁶⁶.

Diğer bir bilgi ise Kabulistan’a bağlı Kapisa – Ganhara’yı 719-739 yıllarda yöneten hükümdarın adının T’ang-shu yıllığında *Wusan T’ech’in Shai* (Horasan Tegin-Şah) olarak kaydedilmesidir. Kabul tegin-şahların diğer bir adı olan bu terim sikkelerde *tkyn bg hwtyp hwr’s’n MLK’* “Horasan’ın saygı değer hükümdarı Tegin” (Pehlevi) ve *тайво впрсаво һаво* “Tekin Horasan Şahı Tegin” (Baktri) biçimlerinde görülür⁶⁷.

Kabul Tegin-Şahların uzun bir zaman diliminde bölgede yönetimde bulduklarını Çin, Arap ve Hint kaynakları da tespit etmektedir. 756 yılında Çin seyyahı Wu-Kung Keşmir’e geldiği tarihlerde burada *Tu-jüe* (Köktürk) şehzadesi ve onun hanımı tarafından inşa edilen *Ye-li Te-le* (*El-Tegin) ve *Ke-ho-tun* (Hatun) tapınağı hakkında yazar⁶⁸. 760 yılında Gandhara’ya döndüğü tarihlerde o burada da Türk asıllı yönetici ve onun zevcesinin inşa ettirdikleri Buda tapınaklarından söz etmektedir.

V. Diğer bölgeler

Köktürk Kağanlığı döneminde Batı Türkistan vaha devletçiklerinden Ustruşane, Semerkant, Buhara, Pañç (Pencikent), Nahşep (Karşı), Huttal, Kobadian, Şuman ve Aharun (Duşanbe), Çaganıyan (Dinav), Tirmiz ve diğerlerinde Eski Türkçe unvan ve isimler görülmekte, hatta onlardan bir kaçında Türk asıllı yöneticilerin bulunduğu yazılı kaynaklar ve nüvizmatik bilgilerden anlaşılmaktadır. Örneğin Ustruşana’da *Kara-Boğra* (720-740), **Kara-Çor* (740-790)⁶⁹; Semerkant ve civarında Tarhun (*Tarhan*; 700-710), Turgar (738-750), *Beg-Çor* (Böğü-Çor; 730’lu yıllar)⁷⁰; Buhara’da Şir-i Kişver (**El-Arslan*; 570’lı yıllar)⁷¹, *Arslan Tarhan* (720’li yıllar)⁷²; Pañç’ta *Çakin Çor Bilge* (693-708)⁷³; Çaganıyan’da Turan-Taş (650’li yıllar)⁷⁴; Huttal’da *Tudun-Tarhan* (720)⁷⁵;

⁶⁴ N. Togan, “Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan’ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang’ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, C. IV (cüz.1-2), 1964, s. 59; M. Tezcan, “Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler”, *Tarihle Türk - Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2006, s. 39.

⁶⁵ S.G. Kljashtorniy, “Al-Birüni’s version of an Old Turkic genealogical legend. On the semantics of Turkic *baraq*”, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti i etnokulturnaya istoriya Tsentralnoy Azii*, Sankt-Peterburg, 2006, s. 446-454.

⁶⁶ W. Fuchs, “Huei-Chao’s Pilgerreise durch Nordwest-Indien und Zentral-Asien um 726”, *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse* 1938, s. 445.

⁶⁷ R. Göbl, *Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien*, Band I ..., s. 140, Em. 206; J. Harmatta, B. A. Litvinsky, “Toharistan and Gandhara under Western Turk Rule” ..., s. 277-278.

⁶⁸ E. Ekrem, Hsüan-Tsang Seyahetnamesi’ne göre ..., s. 161; Sh. Kuwayama, “The Turki Shahis and relevant brahmanical Sculptures in Afghanistan”, *East and West: Istituto Italiano per l’Africa e l’Oriente (IsIAO)*. Vol. 26, No. 3/4 (September - December 1976), s. 406.

⁶⁹ Olga Smirnova, *Oçerki iz istorii Sogda* ..., s. 278-280; Aleksey Gristina, *Ustrushanskiye bili*, Taşkent 2000, s. 43; M. İshokov, G. Boboyorov, A. Kubatin, “Suğdiy tilidagi manbalar, *Özbekiston tarixi, Hrestomatiya*, 2/1, Fan, Taşkent 2014, s. 38-39.

⁷⁰ Ş. S. Kamoliddin, U. Muhammedov, “Novie dannie o potomkakh sarya Sogda Gureka”, *ONU*, Taşkent 2003, No. 3, s. 63-68; G. Babayarov, “Sogd under Turkish Rule during 6th - 7th centuries (on Sogdian and Turkish symbiosis)”, *Erân ud Anērân*, Studies Presented to B.I. Marşak on the Occasion of His 70th Birthday, Venezia 2006, s. 71-73.

⁷¹ Richard Frye, *The History of Bukhara*. Trans. from a Persian abridgment of the Arabic original by Narshakhi. Cambridge 1954, s. 108.

⁷² N. Ya. Biçurin (İakinf), *Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena*. V 3-h tomah. M.-L: İzd. AN SSSR 1950, Tom II, s. 312; Chavannes E. Documents sur les ... P. 138.

⁷³ V. A. Livşits, *Praviteli Pañça* ..., s. 56-69.

⁷⁴ Lazar Albaum, *Civopis Afrasiaba*, Taşkent 1975, s. 55

⁷⁵ “İstoriya” at-Tabari, İzbrannie otrivki ..., s. 256.

Vahan'da *İşbara Elteber* (650'li yıllar)⁷⁶ vb. Ancak onların hiç birinde Türk veya Türk-Soğd asıllı yöneticinin “tegin” unvanını taşıdığı bilinmemektedir.

Ne yazık ki kaynaklarda, ne de nümizmatik malzemelerde adı geçen hükümdarlıklarla ilişkili olarak “Tegin” unvanının görülmemesi iki şekilde izah edilebilir:

- Sadece Çaç, Fergana, Toharistan ve Kabulistan'da “Tegin” unvanının kullanılması dönemin siyasi şartlarıyla bağlantılıdır. Köktürk Kağanlığı nereye kendi hanedanından olan temsilci adamışsa orada kendi sülalesini kuran hanedan üyesi meşruiyet (legitimacy) gereği bu unvanı kullanma hakkını kazanmıştır.

- Adı geçen diğer bölgelerde bazı hükümdarlıklar müstesna, Köktürklerle direkt veya dolaylı olarak bağlantılı ancak soyca Aşina Hanedanı'na bağlanmayan yöneticiler Kağanlık'taki diğer unvanları kullanma hakkına sahip olmuşlardır. Bu durum onların bastırdıkları sikkelerde bulunan damgaların şekilce Batı Köktürk sikkelerindeki damgalara yakınlık arz etmemesi⁷⁷ ile de tespit edilebilmektedir.

Onların arasında Semerkant (𐰽), Pañç (𐰺) ve Vahş (𐰺) bölgesinde darp olunan sikkelerde Batı Köktürk damgasını veya onun değişik şekillerini andıran damgalar bulunmakta ancak bu tür sikkelerin bulduğu isim veya unvanlar Köktürklerin hanedan üyelerinin kullandıkları ile aynı değildir. Örneğin, Pañç sikkelerinde Soğd yazısında Eski Türkçe *byðk* “Bilge” unvan niteleyicisi görülmekte ve onun tam adı Muğ Dağı Soğdça belgesinde *ck'yn cwr byðk* “Çakin Çor Bilge” olarak geçmektedir⁷⁸. Onun adından darp olunan sikkede 𐰺 biçimindeki damga Batı Köktürk damgasına biraz benzerlik taşımaktadır (𐰺/𐰺 – 𐰺)⁷⁹.

Buhara'da “El-Tegin” unvanlı bir Köktürk yöneticisi bulunduğuna dair birçok görüşler olmasına rağmen, kaynakların yetersizliği yüzünden bu tespit henüz kanıtlanmış değildir. Örneğin 6. yüzyılın son çeyreğinde Buhara yönetiminde “El-Tegin” unvanlı Türk asıllı birisinin yönetimde bulunduğu Taberî ve Dinaverî'nin eserlerinde geçmektedir. Bazı araştırmacılar onu Sasaneler İran'ına karşı savaşan “*Tu-jüe* (Köktürk) kağanının oğlu *Ye-li Tegin* (El-Tegin)”le bağdaştırmaktadırlar⁸⁰. Onlara göre Firdevsi'nin *Şah-name*'sinde Parmuda olarak kaydedilen Buhara yöneticisi işte bu El-Tegin'le aynı şahıstır⁸¹. Çinli prensesle evlenen bu hükümdar Buda inancına eğilimli olup, Buhara'daki Ramitan şehrinde Buda tapınağı inşa ettirmiştir⁸². Özbekistanlı tarihçi Ş. Kamaliddin, Çin yıllıklarındaki bilgilere dayanarak El-Tegin'in 588 yılında Toharistan ve Gandhara'ya naip olarak atandığını ileri sürer. Ancak bu bilgiler o kadar sabit değildir. Nitekim E. Chavannes'in “Çin Kaynaklarına göre Batı Türkler” eserinde bu bilgi bulunmamaktadır.

Bazı araştırmacılar göre, Toharistan Yabguları'nın soyu adı geçen El-Tegin'e dayanmaktadır⁸³. E. Esin, ünlü nümismat R. Göbl'in 6. yüzyılda Belh'te darp olunan sikkelerin birinde (EM. 287) bu hükümdar adını okuduğunu yazar⁸⁴. Ancak El-Tegin adındaki veya unvanındaki bir yöneticinin aynı vakitte hem Buhara, hem Toharistan ve Gandhara'da yönetici olarak bulunması dönemin şartlarına bakıldığında olanaksızdır. Gerçi bu dönemde adı geçen bölgeler Köktürklerin egemenliği altında bulunmalarına rağmen, onların hepsi ayrı ayrı hükümdarlıklar idi ve biri diğeri ile bağlı değildi. Bunun yanı sıra Köktürkler buraların geleneksel yapısına dokunmamış, genelde yerel sülaleleri yerinde bırakarak onları naip – tudun yollamak suretiyle denetimde tutmuştur. Daha sonradan birkaç vaha devletçığının yönetimine birer temsilci atanmışsa da onlar sadece kendine ayrılan bölgede söz sahibi olmuştur. Bu noktada da yukarıda verilen Çaç Teginleri, Fergana Aşina sülalesi, Toharistan Yabguları, Kabulistan Tegin-Şahları örneğindeki gibi bir uygulama söz konusudur.

El-Tegin'in şahsı ile bağlantılı olarak tartışmalı olan diğeri bir sorun Çinli seyyah Wu-Kung tarafından 759-764 yıllarında Keşmir ve Gandhara'da Buddha tapınaklarını inşa ettiren *Ve-li Te-le* (el-tegin)'i Buhara ve Toharistan'da hüküm süren El-Tegin'le aynı kabul edilmesinin oldukça temelsiz olduğudur⁸⁵. Ad benzerliğinden veya faaliyetlerindeki benzer olaylara tesadüf edilmesinden yola çıkarak onları aynı şahıs olarak görmek zaman

⁷⁶ N. Ya. Biçurin (İakinf), *Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena*. V 3-h tomah. M.-L: İzd. AN SSSR 1950, Tom II, s. 324, 326.

⁷⁷ J. Ya. İlyasov, “On a number of Central Asian Tamghas”, *Silk Road Art and Archaeology*, Kamakura 2003, Vol. IX, s. 131-157; G. Babayarov, “Tamgi na monetakh oazisov Sredney Azii epokhi rannesrednevekov'ya – G. Babayarov, “Tamgas on early Medieval coins from Central Asian oases”, *Tamgi doislamskoy Sentralnoy Azii / Tamgas of Pre-Islamic Central Asia*, Samarkand: IICAS 2019, s. 333-344.

⁷⁸ V. A. Livşits, *Praviteli Pañça* ..., s. 66-67.

⁷⁹ G. Babayarov, “On the Relations between the Rulers of Chach and Tokharistan in the Pre-Islamic Period” ..., s. 5-20.

⁸⁰ E. Esin, “Butān-i Halaç” ..., s. 45; Edouard Chavannes, *Çin yıllıklarına göre Batı Türkleri*, Çeviri M. Koç, Selenge yayınları, İstanbul 2007, s. 257.

⁸¹ Ş. S. Kamoliddin, “K voprosu o proiskhojdenii Samanidov”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Ed. by Th.T. Allsen, P.B. Golden, R.K. Kovalev and A.P. Martinez, 15 (2006/2007), Harrassowitz, Wiesbaden 2002, s. 36; J. Harmatta, B.A. Litvinsky, “Toharistan and Gandhara under Western Turk Rule” ..., s. 371.

⁸² Şamsiddin Kamoliddin, *Drevnetyurkskaya toponimiya v Sredney Azii*, Şark, Taşkent 2006, s. 98; E. Esin, “Butān-i Halaç” ..., s. 45.

⁸³ Ş. S. Kamoliddin, “K voprosu o proiskhojdenii Samanidov” ..., s. 55.

⁸⁴ E. Esin, “Butān-i Halaç” ..., s. 45.

⁸⁵ Şamsiddin Kamoliddin, *Drevnetyurkskaya toponimiya v Sredney Azii* ..., s. 98; Ş. S. Kamoliddin, “K voprosu o proiskhojdenii Samanidov” ..., s. 48; B. Ya. Staviskiy, “O mejdunarodnikh svyazyakh Sredney Azii v V – ser. VIII vv. (v svete dannikh sovetskoy arkeologii)”, *Problemmi vostokovedenie*, 1960, No. 5, s. 115.

ve mekân farklılığından dolayı imkânsızdır. Tersine, onları aynı unvanla adı geçen bölgeleri farklı zamanlarda yöneten hükümdarlar olarak nitelendirmek daha mantıklıdır. Büyük ihtimalle onlar Köktürk Kağanlığı Batı Türkistan ve yörelerini kendi egemenliği altına aldığı daha ilk yıllarda Aşına hanedanı üyelerinin “El-Tegin” unvanı ile buraları denetlemek amacıyla yolladığı şehzadeler olabilirler ki, Keşmir’de *Ye-li Te-le*, Buhara’da تگین / بل يرتگين, Soğdça yazılı Çaç sikkelerinde *’yr tkyn* biçimlerinin⁸⁶ görülmesi bu görüşü desteklemektedir.

Ebu Narşahî’nin *Tarih-i Buhara* eserinde bir grubun Buhara soyluları bölge yöneticisi Abruy’un zulmünden şikâyet ederek Türk Hakan’ı Kar Çurin Türk’e müracaat ettikleri, kağanın da onlara yardım için oğlu Şir-i Kışveri’yi yolladığı, Abruy’u öldüren bu Türk şehzadesinin Buhara’da kendi yönetimini kurduğu kaydı geçmektedir. R. Frye, Kara Çurin Türk’ü Tardu Kağan (576-583; 600-603) ile birleştirerek Şir-i Kışver’in adını da Eski Türkçe El-Arslan’ın Farsça çevirisi olduğunu vurgulamıştır⁸⁷. Eğer bu görüşler doğruysa o zaman 6. yüzyılın son çeyreğinde Batı Köktürk temsilcilerinden biri Buhara’da kendi sülalesini kurmuştur ve yukarıda sözü edilen El-Tegin de bu sülaleye mensup bulunmaktadır. Ancak Buhara’nın İslam öncesi sikkelerinde bazı eski Türk karakteri görülse de⁸⁸ buna benzer net bir unvana denk gelinmemesi bu varsayımın şimdilik kesinlik kazanmasını engellemektedir. Yine de 6. yüzyılın sonu 7. yüzyılın başlarında olup biten bu tarihî olaylardan yaklaşık 100 sene sonra Buhara yönetiminde Tuğ-Şad (?), Arslan Tarhan, Hatun, Bidun (Tudun?) gibi Köktürkçe isim veya unvanların görülmesi birçok araştırmacıya burada Köktürk asıllı bir yönetici hanedanın bulunduğunu düşündürmektedir.

SONUÇ

Bir ucu Uzak Doğu’ya, bir ucu da Doğu Avrupa’ya, diğer uçları da Güney Sibirya’dan Kuzey Hindistan ve Horasan’a ulaşan büyük bir devlet olarak Köktürk Kağanlığı, döneminin Bizans, Sasaniler İran’ı ve Çin gibi muazzam devletler seviyesine ulaşmış bir saltanat olarak Orta Asya ve ona bitişik bölgeler tarihinde siyasi ve etnokültürel yönden ayrı bir yer edinmiştir. Bu durumu Batı Türkistan’daki bazı vaha devletçiklerinin yönetimi örneğinde yaptığımız inceleme sonucunda tespit etmek mümkündür. Aslında kağanlık tarihine dair daha içerikli bilgi edinmek için sadece Batı Türkistan değil, Doğu Türkistan, Horasan ve diğer bölgeler tarihine de Köktürk yönetimi açısından göz atmak gerekir.

Bilindiği gibi, Köktürk Kağanlığı tarihi bugüne kadar esas olarak Orhun Yazıtları ve Çin kaynaklarından öğrenile gelmiştir. Onlardaki bilgiler daha çok Moğolistan ve Altaylar sahasını içerdiği için Kağanlık tarihinin pek çok yönleri aydınlığa kavuşmamıştır. Oysa son yıllarda elde edilen birçok yazılı kaynakların arasında nümismatik bilgiler de yer almıştır. Soğdça ve Baktrice belgeler, arkeolojik kazılar sonucunda eski şehir kalıntılarında ortaya çıkartılan saray duvar resimleri, Afrasiyab (Semerkant), Varahşa (Buhara), Balalık-tepe, Tavka-kale (Güney Özbekistan), Pencikent, Şehristan, Acina-tepe (Tacikistan), Bamiyan (Afganistan) ve diğerleri, mühür, metal ve seramik parçalardaki çeşitli tasvir ve sembolik işaretler, yazılar Köktürk tarihinin kültürel derinliğini aydınlatacak bilgileri ortaya koymaktadır.

Yukarıda Çaç (Taşkent), Fergana, Toharistan ve Kabulistan örneğinde görüldüğü gibi, Köktürk Kağanlığı’nın kurucu boyu olan Aşına Hanedanı temsilcileri adı geçen bölgelerde kendi yönetimini kurarak buralarda eskiden var olan Türk varlığına katkıda bulunmuşlar, yerleşik kültüre sahip topluluklarla kaynaşarak bir nevi yeni kültür ortamlarının ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Bununla birlikte adı geçen dört bölgede de eski Türk devlet gelenekleri yaşatılmış, Köktürlere özgü yönetim sistemi uygulanmış ve buraların geleneksel yönetim tarzlarıyla uyum sağlayan bir idari yapı boy göstermiştir.

Sonuç olarak hepsi Batı Köktürk Kağanlığı’yla bağlantılı olan “tegin” unvanlı Batı Türkistan yöneticileri tarihi ile ilgili olarak kısaca şu çıkarımlarda bulunmak mümkündür:

- Çaç bölgesinin “tegin” unvanlı Aşına asıllı sülalesi 605-750 yılları arasında yaklaşık 150 sene yönetimde bulunmuş, yönetimdeyken hep bu unvanı kullanmışlardır.

- Fergana’daki Aşına sülalesi 630-760 yılları arasında 130 sene zarfında hüküm sürmüş, “tegin” unvanıyla birlikte “İhşid” unvanını da kullanmıştır.

- Toharistan’da Aşına asıllı Yabgular sülalesi 620-750 yılları arasında yaklaşık 130 sene yönetimde bulunmuş, baş unvan olarak “Yabgu” unvanı kullanılmış, “tegin” de buradaki şehzadelerin kullandığı unvan niteliğini taşımıştır.

- Kabulistan’daki Tegin-Şahler sülalesi 640-843 tarihlerinde yönetimde bulunmuş ve hep “tegin” unvanını taşımışlardır.

⁸⁶ Gaybullah Babayar, *Köktürk Kağanlığı sikkeleri Katalogu ...*, s. 100.

⁸⁷ Richard Frye, *The History of Bukhara ...*, s. 108.

⁸⁸ Alfıya Musakayeva, *Turanskıe moneti III – VIII vv.*, Taşkent 2013, s. 96.

KAYNAKÇA

- “İstoriya” at-Tabari, İzbrannıe otrivki (Perevod s arabskogo V. İ. Belyayeva. Dopolneniya k perevodu O. G. Bolshakova i A.B. Khalidova), Fan, Taşkent 1987.
- Abu Rayhon Beruniy, *Hindiston*, Tanlangan asarlar, C. 2, Fan, Taşkent 1985.
- Al’baum, Lazar, *Civopis Afrasiaba*, Fan, Taşkent, 1975.
- Alfiya Musakayeva, Alfiya, *Turanskıe moneti III – VIII vv.*, Taşkent 2013.
- ASKAROV, A., “Nekotorıe voprosı istorii stanovleniya uzbekskoy gosudarstvennosti”, *Obshestvennie nauki Uzbekistana*, Taşkent 1997, № 3-4, s. 65–76.
- BABAYAR, G., “Batı Köktürk Kağanlığı Sikkelerinde Görülen “Türk-Kağan” Tabiri Üzerine”, *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildirileri Kitabı*, C. IV, İstanbul 2014, s. 75-93.
- BABAYAR, G., “Fergana bölgesinde bulunan Türk-Runik yazılı Köktürk sikkeleri üzerine”, *Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler*, İstanbul 2008, s. 135–146.
- BABAYAR, G., “Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi”, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 110-117.
- BABAYAR, G., “Toharistan Bölgesinin Soğdça Yazılı Eski Türk Sikkeleri”, *Materialı foruma IV gumanitarnıkh nauk “Velıkaya step” II*, Nursultan 2019, s. 86-101.
- BABAYAR, G., *Köktürk Kağanlığı sikkeleri Katalogu – The Catalogue of coins of Turkic Qaghanate*, TİKA, Ankara 2007.
- BABAYAROV, G., “Ashina and Ashida Dynasties as Royal Tamgas of the Turkic Qaghanate”, *Seminar and Exhibition. Seals, symbols and tamghas*, Edited by Joam Evans Pim, Sergey A. Yatsenko, Oliver T. Perrin, Dover, Dankling Books, London 2010, s. 393-402.
- BABAYAROV, G., “Coins of Western Turkic Qaghanate with a title "Tardu-Qaghan", *Turkic Studies Journal*, Astana 2019, s. 12-24.
- BABAYAROV, G., “On the Relations between the Rulers of Chach and Tokharistan in the Pre-Islamic Period”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Tom 23 (2017), Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 2017, s. 5-20.
- BABAYAROV, G., “Sogd under Turkish Rule during 6th - 7th centuries (on Sogdian and Turkish symbiosis)”, *Ērān ud Anērān*, Studies Presented to B.I. Maršak on the Occasion of His 70th Birthday, Venezia 2006, s. 71-73.
- BABAYAROV, G., “Tamgi na monetakh oazısov Sredney Azii epokhi rannesrednevekov’ya – “Tamgas on early Medieval coins from Central Asian oases”, *Tamgi doislamskoy Sentralnoy Azii / Tamgas of Pre-Islamic Central Asia*, Samarkand II CAS 2019, s. 333-344.
- BABAYAROV, G., A. Kubatin, “Byzantine impact on the iconography of Western Turkic coinage”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.*, Volume 66 (1), Budapest 2013, s. 47–58.
- BABAYAROV, G., A. Kubatin, “K monetam Çaçskıkh praviteley teginov”, *O’zbekiston Moddiy Madaniyati Tarixi*, №35, Samarkand 2006, s. 194-198.
- BABAYAROV, G., *Drevnetyurkskie moneti Çaçskogo oazısa (VI-VIII vv.)*, Taşkent 2007.
- BAHADİROV, R., “İstoriya Vostoka v “Klyuchakh nauk”, *Sharkshunashık*, Taşkent 2019, s. 108-117.
- BARATOVA, L. S., “K istoričeskoy interpretatsii titula “kagan” na drevnetyurkskikh monetakh Sredney Azii kontsa VII – pervoy polovini VIII vv.”, *NSA*, Taşkent, Vıp. III, s. 41-43.
- BARATOVA, L. S., V. A. Livšits, “O sogdiyskikh nadchekanakh na Sasanidskikh monetakh i podrajaniyakh ikh”, *Kul’turnoe nasledie Sredney Azii*, Taşkent 2002, s. 21-26.
- BELİNİTSKİY, A. M., İstoriko-geografıçeskiy oçerk Khuttalya s drevneyshikh vremen do X v. n.e.”, *MİA*, №15, Moskva, No.15, s. 109-127.
- BERNŞTAM, A. N., “Tyurki i Srednyya Aziya v opisaniı Hoy Çao (726)”, *VDİ*, Moskva 1952, No 1, s. 187-195.
- BERNŞTAM, Aleksey, *Usruşanskıe bili*, Taşkent, 2000.
- BİÇURİN, N. Ya. (İakinf), *Sobranie svedeniy o narodah, obıtavşıkh v Sredney Azii v drevnie vremena*, V 3-h tomah, M.-L: İzd. AN SSSR 1950.,

- BOBOYOROV, G., “Garbiy Turk xoqonligining Aşina sulolasining Farğonadagi tarmoği tarixiga doir”, *O‘zbekiston tarixi*, №3, 2019, s. 3-19.
- BOBOYOROV, G., “Qadimgi turkcha unvonli To‘xoriston tangalari”, *O‘zbekiston: til va madaniyat / Uzbekistan: Language & Culture*, Toshkent 2019, Vol. 2, s. 72-98.
- BOMBACI, A., “Qui Etait Ĵebu Hak’an?”, *Turcica*, Paris 1970, T. 2, s. 7–24.
- BOSWORTH, C. E., “The Turks in the early İslam Lands up to the Mid.-11th Century”, *The Turks in the early İslam world* / edited by C.E. Bosworth. Ashgate Variorum, 2006.
- BOSWORTH, C. E., G. Clauson, “Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia”, *JRAS*, 1965, No. 1/2, s. 2-12.
- CHAVANNES, E. , “Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux”, *Sbornik trudov Orxonskoy ekspeditsii*. Vıp. 6, СПб. 1903.
- CHAVANNES, E., “Notes additionelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux”, *T’oung Pao*, Leiden 1904, Serie II, Vol. II, s. 1-109.
- CHAVANNES, E., *Çin yıllıklarına göre Batı Türkleri*, çev. M. Koç, Selenge, İstanbul 2007.
- DANI, Ahmad, *Alberuni’s Indica*, Islamabad University of Islamabad press, İslamabad 1973.
- EKREM, E., Hsüan-tsang Seyahetnamesi’ne Göre Türkistan, Basılmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara, 2003.
- ESİN, E., “Butān-i Halaç” (M. VIII-X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Akisleri)”, *Türkiyat Mecmuası*, C. XVII, İstanbul 1972, s. 25-67.
- FRYE, R. N., A. Sayılı, “Selçuklulardan Evvel Orta Şark’ta Türkler”, *Bellekten*, Ankara 1946, C. 10, s. 97-131.
- FRYE, Richard, *The History of Bukhara*. Trans. from a Persian abridgment of the Arabic original by Narshakhi, Cambridge 1954.
- FUCHS, W., "Huei-Chao’s Pilgerreise durch Nordwest-Indien und Zentral-Asien um 726", *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse* 1938, s. 426-470.
- Gibb, H., *Orta Asya’da Arap Fütuhatu*, çev. M. Hakki, İstanbul 1930.
- GRENET, F., E. de la Vaissiere, “The last days of Panjikent”, *Silk Road Art and Archaeology*, 8. Kamakura 2002, s. 155–196.
- HARMATTA, J., B. A. Litvinsky, “Toharistan and Gandhara under Western Turk rule”, *HCCA*, Paris 1996, Vol. 3, s. 367–401.
- ILYASOV, J. Ya., “On a number of Central Asian Tamghas” *Silk Road Art and Archaeology*, Kamakura, 2003, Vol. IX, s. 131–157.
- INABA, M., “The Identity of the Turkish Rulers to the South of Hindukush from the 7th to the 9th Centuries A. D.*”, *Zinbun*, Tokyo2005, No. 38, s. 1–19.
- İSHOKOV, M., G. Boboyorov, A. Kubatin, Suğdiy tilidagi manbalar, *Özbekiston tarihi, Hrestomatiya*, 2/1, Fan, Taşkent 2014, s. 57-100.
- KAMOLİDDİN, Ş. S., “K voprosu o proiskhojdenii Samanidov”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Ed. by Th.T. Allsen, P.B. Golden, R.K. Kovalev and A.P. Martinez, 15 (2006/2007), Harrassowitz, Wiesbaden 2008, s. 39-63.
- KAMOLİDDİN, Ş. S., U. Muhammedov, “Novie dannie o potomkakh sarya Sogda Gureka”, *ONU*, Taşkent 2003, No. 3, s. 63–68.
- KAMOLİDDİN, Ş., “Samanidi. İz istorii gosudarstvennosti Uzbekistana”, *LAP - LAMBERT Academic Publishing*, Saarbrücken 2012.
- KAMOLİDDİN, Şamsiddin, *Drevnetyurkskaya toponimiya v Sredney Azii*, Shark, Taşkent, 2006.
- KLJAŠTORNYJ, S. G., Livšic V.A., The Sogdian Inscription of Bugut reviced // AOASH. Budapest, 1972. Tom. XXVI (1). P. 69-102.
- KUWAYAMA, Sh., “The Turki Shahis and relevant brahmanical Sculptures in Afghanistan”, *East and West: Istituto Italiano per l’Africa e l’Oriente (IsIAO)*, Vol. 26, No. 3/4 (September - December 1976)..

“TEGİN” UNVANLI BATI TÜRKİSTAN YÖNETİCİLERİ HANGİ SOYDAN İDİLER?

- LİVŞİTS, V. A. Livşits, “Pravitelı Pañça (Sogdiytsi i tyurki)”, *NAA*, Moskva 1979, No. 4, s. 56-69.
- Mau-Tsai, Liu, *Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri*, Çeviri E. Kayaoğlu, D. Banoğlu, İstanbul 2006.
- OSAWA, T., “Batı Göktürk Kağanlığı’ndaki Aşinaslı Bir Kağan’ın Şeceresine ait Bir Kaynak”, *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 79–88.
- ÖGEL, B., “Über die alttürkische Schad (Sü-Baschi)-Wurde”, *CAJ* Wiesbaden 1963, Vol. VIII, No. 1, s. 27-42.
- ROBERT Göbl, *Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien*, Band I, Wiesbaden 1967.
- RTVELADZE, E.V., “Numizmatičeskie materialı k istorii rannesrednevekovogo Çaçı”, *OHV*, 8, 1982, s. 31-38.
- RTVELADZE, Edvard, *İstoriya i numizmatika Çaçı (vtoraya polovina III – seredina VIII v. n.e.)*, Taşkent 2006, s. 78-86.
- SIMS-WILLIAMS, N., “Turks and other peoples in the Bactrian documents”, *Ötüken’den İstanbul’a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) – From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720-2010)*. 3-5 Aralık, İstanbul / 3th – 5th December 2010, İstanbul 2011, s. 17-18.
- SKAFF, J. K., “Western Turk Rule of Turkestan’s Oases in the Sixth through Eighth Centuries”, *TURKS*, Vol. 2, Ankara 2002, s. 364–372.
- SMIRNOVA, Olga, *Oçerki iz istorii Sogda*, Moskva 1970.
- Sogdiyskie dokumentı s gorı Mug. Çtenie. Perevod. Kommentariy, Vıp. 2, *Yuridičeskie dokumentı i pisma*. Çtenie, perevod i komment. V.A. Livşitsa, Vostoçnaya literatura, Moskva 1962.
- STARK, S., “Nomaden und Seßhafte in Mittelasien- und Zentralasien”, *Grenzüberschreitungen Formen des Kontakts zwischen Orient und Okzident im Altertum*, Stuttgart 2002, s. 363–404.
- STARK, Soren, *Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien*, Wiesbaden 2008.
- STAVİSKİY, B. Ya., “O Mejdunarodnikh Svyazyakh Sredney Azii V V – Ser. VIII Vv. (V Svete Dannikh Sovetskoy Arkheologii)”, *Problemmı Vostokovedenie*, 1960, No. 5, s. 115.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök-Türkler*, TTK Yayınları, Ankara 1995.
- TEZCAN, M., “Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler”, *Tarihte Türk - Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2006, s. 9-47.
- TOGAN, N., “Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan’ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang’ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, Cilt IV (cüz.1-2), 1964, s. 21-128.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. Baskı, İstanbul 1981.
- TUGUŞEVA, L., “Türkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler”, *Türkler*, Ankara 2002, C. 2, s. 152-156.
- TUGUŞEVA, L., *Uygurskaya Versiya Biografii Syuan-Tszana*, Nauka, Moskva 1991.
- KLJASHTORNYJ, S. G., “Al-Birünî’s Version of an Old Turkic Genealogical Legend, On The Semantics Of Turkic Baraq” *Pamyatniki drevnetyurksoy pis’mennosti i etnokul’turnaya istoriya Tsentral’noy Azii*, Nauka, Sankt-Peterburg 2006, s. 446-454.

Levha I. Batı Köktürk Kağanlığıyla ilişkili “Jabgu” (1), “Kağan” (Çaç: 2-4; Fergana: 7-9; Semerkant: 10-12; Otrar: 13-15; Toharistan: 17) ve “Tegin” (Çaç: 5-6) unvanlı sikkeler

“TEGİN” UNVANLI BATI TÜRKİSTAN YÖNETİCİLERİ HANGİ SOYDAN İDİLER?

Levha II. Kabul ve Gandhara bölgesinin Tegin-Şahlar sülalesine ait sikkeleri